

KULTURA UMYŚŁOWA NA POMORZU

ZARYS DZIEJÓW I BIBLIOGRAFJA

WYDAWNICTWA INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO

POLSKIE POMORZE

TOM II. PRZESZŁOŚĆ I KULTURA

PRACA ZBIOROWA
POD REDAKCJĄ
JÓZEFA BOROWIKA

TORUŃ 1931

SKŁAD GŁÓWNY: KASA IM. MIANOWSKIEGO — INSTYTUT POPIRANIA NAUKI
WARSZAWA, PAŁAC STASZICA

WYDAWNICTWA INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO

al

ZYGMUNT MOCARSKI

KULTURA UMYSŁOWA NA POMORZU

ZARYS DZIEJÓW I BIBLIOGRAFJA

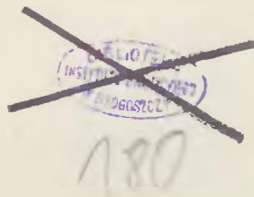
TORUŃ 1931

SKŁAD GŁÓWNY: KASA IM. MIANOWSKIEGO — INSTYTUT POPIERANIA NAUKI
WARSZAWA, PAŁAC STASZICA

nie pożyczają się do domu

Odbitka z Pamiętnika Instytutu Bałtyckiego, ser. Balticum, zeszyt 2

Biblioteka
Uniwersytetu Gdańskiego

1100765809

Ilustracje umieszczone w niniejszej publikacji zostały uprzejmie dostarczone, względnie sporządzone przez pp. dr. Z. Ameisenową (ryc. 8, 10, 14, 16, 20), Bibliotekę miejską w Elblągu (ryc. 1), X. dr. K. Bieszka (ryc. 2, 3), Książnicę miejską im. Kopernika w Toruniu (ryc. 4, 5, 7, 9, 11-13, 15, 17-19, 21, 23, 24), Z. Mocarskiego (ryc. 6, 22), J. Stachowicza (ryc. 8, 10, 14, 16, 20).

Wszystkim wymienionym osobom i instytucjom Instytut Bałtycki składa na tem miejscu serdeczne podziękowanie.

2374/6/09

29

SPIS RZECZY.

Str.

Zarys dziejów

Stan badań nad dziejami kultury umysłowej Pomorza, str. 7; Czasy przedkrzyżackie i okres państwa krzyżackiego, str. 8; Literatura krzyżacka, str. 9; Prawo zwyczajowe polskie w. XIII, str. 10; Piśmiennictwo państwa polskiego dotyczące sprawy Pomorza, str. 11; Wprowadzenie druku na Pomorzu polskim, str. 12; Humanizm pruski i jego przedstawiciele, str. 14; Reformacja w Prusiech Królewskich, str. 15; Toruń — centrum protestantyzmu u schyłku XVI w., str. 16; Pomorzanie w polskiej literaturze pięknej XVI w., str. 17; Szkoły reformacyjne XVI—XVII stulecia i ich pedagodzy, str. 18; Odrodzenie katolicyzmu na Pomorzu i Warmji, str. 20; Szkolnictwo jezuitckie, str. 21; Rola klasztoru benedyktynek chełmińskich, str. 21; Kultura umysłowa miast pruskich w w. XVII, str. 22; Pomorzanie w piśmiennictwie polskim XVII w., str. 25; Najdawniejsza literatura kaszubska, str. 29; Wiek XVIII, str. 29; Pisarze polscy XVIII w., str. 35; Pisarze polscy w pierwszym okresie czasów porozbiorowych, str. 36; Rozwój badań naukowych niemieckich w XIX i na początku XX w., str. 37; Literatura piękna niemiecka, str. 40; Odrodzenie piśmiennictwa polskiego, str. 40; Nowsza literatura kaszubska, str. 44; Pisarze polscy poza Pomorzem, str. 44; Nauka polska na Pomorzu, str. 45; Potrzeba dalszych badań, str. 45.

Bibliografia	47
Opracowania ogólne	48
Ważniejsze opracowania szczegółowe	49
Średniowiecze, str. 49; Epoka humanizmu, str. 51; Czasy baroku, str. 56; Wiek oświecenia, str. 62; Wiek XIX i początek XX stulecia do wojny światowej, str. 69	

Skorowidz nazwisk	81
-----------------------------	----

SPIS RYCIN.

Ryc.		Str.
1.	Rękopis prawa zwyczajowego polskiego	11
2.	Agenda, Gdańsk 1499. Pierwsza strona tekstu z zapiską własnościową z połowy XVII w. Biblioteki OO. Cystersów w Pelplinie	12
3.	Agenda, Gdańsk 1499. Karta tytułowa i końcowa inkunabułu gdańskiego	13
4.	Nowy Testament. Toruń 1585. Podobizna strony tekstu	16
5.	Piotr Artomius. (Według ryc. w dziele E. Olofffa: „Poinische Liedergeschichte“ 1744)	17
6.	Portret burmistrza toruńskiego Henryka Strobanda	18
7.	Fragment strony rękopisu albumu uczniów Gimnazjum Toruńskiego	19
8.	Biskup chełmiński i warmiński Stanisław Hozjusz	20
9.	Krzysztof Hartknoch	23
10.	Joachim de Hirtenberg Pastorius	24
11.	Pseudoelzewir gdański in 12 ^o . Karta tytułowa dzieła J. Pastoriusa: „Florus Polonicus“	25
12.	Pseudoelzewir gdański in 4 ^o . Karta tytułowa dzieła St. Kobierzyckiego: „Obsidio Clari montis Czesochoviensis“ 1659	26
13.	Karta przedtytułowa dzieła J. Heweliusza: „Machinae coelestis pars prior . . .“ 1673 z dedykacją autora Bibliotece gimnazjalnej toruńskiej	28
14.	Bartłomiej Nowodworski	29
15.	Podobizna dzieła G. Lengnicha: „Jus publicum Regni Poloni“ 1765, ozdobionego ryciną i portretem Stanisława Augusta	30
16.	Książę Józef Aleksander Jabłonowski	31
17.	Podobizna dzieła J. Schultza: „Historia interregni . . .“ 1738, ozdobionego ryciną wyobrażającą sesję sejmu pruskiego. (Z zapiską własnościową Biblioteki gimnazjalnej toruńskiej ręką rektora J. A. Kriesa)	32
18.	Karta tytułowa Nowego Testamentu, Chełmno 1772	34
19.	Karta tytułowa kalendarza chełmińskiego J. K. Grodzkiego z r. 1768	35
20.	Józef Wybicki	36
21.	Karta tytułowa pierwszego wydania: „Słownika niemiecko-polskiego“ Mrongoviusa	37
22.	Karta tytułowa pierwszego wydania toruńskiego: „Pana Tadeusza“	41
23.	Fragment strony pierwszego numeru „Gazety Toruńskiej“	42
24.	Karta tytułowa pierwszego wydania H. Derdowskiego: „O Panu Czorlińskim“	43

ZARYS DZIEJÓW.

**Stan badań
nad dziejami
kultury umysłowej
Pomorza.**

Zarys niniejszy ma na celu omówienie historii kultury umysłowej Pomorza polskiego i ziemi chełmińskiej, czyli zacieśnia się do obszaru dawnych Prus Królewskich. Na wstępie zaznaczyć trzeba, że zagadnienie to przedstawia ogromne trudności, przedewszystkiem z uwagi na stadjum, w jakim obecnie znajdują się badania naukowe, dotyczące w całości lub częściowo Pomorza, szczególnie w zakresie nas interesującym. Od szeregu lat są żywo zainteresowani w wyświetleniu przeszłości dawnych Prus Królewskich uczeni, zarówno polscy jak i niemieccy. Ilościowo liczba prac naukowych niemieckich przeważa nad polskimi, aczkolwiek i nauka niemiecka najwięcej zajmowała się czasami najdawniejszemi — krzyżackimi i wyświetleniem dziejów żywiołu niemieckiego na Pomorzu.

Nauka polska w okresie niewoli nie mogła podolać szczegółowszym badaniom, zwłaszcza o ile dotyczyły one kresów polskich, zarówno zachodnich, jak też wschodnich; odniedawna z rozmaitych względów daje się zauważyć u nas wzrost programowych badań regionalnych, a jednocześnie z tem, po powrocie Pomorza do macierzy, wzrost naukowego zainteresowania się Pomorzem w różnorodnych zakresach wiedzy.

Omawiając dziś pobieżnie niektóre zagadnienia, wchodzące w zakres dziejów kultury umysłowej na Pomorzu, ograniczymy się do dziejów piśmiennictwa w obszerniejszem tego słowa znaczeniu, t. j. nie tylko w zakresie literatury pięknej lecz i różnych gałęzi wiedzy, oraz do historii produkcji umysłowej na Pomorzu z częściowem uwzględnieniem historii wychowania. O ile te kwestje dotyczą rozwoju kultury umysłowej żywiołu polskiego na Pomorzu, są one częstokroć godne najwyższej uwagi, — choć przemilczane przeważnie przez uczonych niemieckich, interesujących się dziejami kulturalnemi elementu niemieckiego jaki istniał na Pomorzu w dawnych wiekach.

Cały szereg tematów, dotyczących Pomorza, czeka jeszcze na zbadanie i bezstronne naukowe wyświetlenie. Luki, jakie obecnie istnieją, nie pozwalają dziś na utworzenie takiej syntezy, jaka byłaby możliwa do przeprowadzenia po napisaniu wielu szczegółowych monografij. Szereg autorów jest znanych dotąd tylko bibliograficznie, nikt ich nie omawiał szczegółowej, zwłaszcza z regionalnego punktu widzenia, więc dopiero dalsze przyszłe badania będą mogły dać szczegółową i dokładną ocenę historii piśmiennictwa na Pomorzu.

Czasy przedkrzyżackie i okres państwa krzyżackiego. Początki kultury umysłowej na Pomorzu gdańskiem i ziemi chełmińskiej sięgają czasów dokonania chrystianizacji kraju, związanego odtąd nieprzerwanie z łacińską cywilizacją Zachodu. Na zaraniu wypadków historycznych ziemia pomorska, związana politycznie i kościelnie z Polską, przyjmuje chrześcijaństwo dzięki inicjatywie i zasługom książąt polskich i pomorskich oraz Kościoła polskiego. Liczne szeregi świątyń i parafij, powstałych w kraju przed przybyciem Krzyżaków, najstarsze klasztory pomorskie wytwarzają ciągłość życia religijnego i łącznie z tem zaczątek przejawów życia umysłowego. 2¹/₂ wiekowy okres panowania krzyżackiego wyciska swoje piętno nawet w stuleciach późniejszych, gdy Prusy Królewskie są jedną z części dawnej Rzeczypospolitej. W państwie krzyżackiem żyją obok siebie dwie ludności: polska i napływowa kolonizacyjna niemiecka. Ludność nowa przybywała z dwóch niemieckich obszarów językowych: środkowo-niemieckiego ze Śląska, Łużyc, Saksonji, Turynji, zwłaszcza do ziemi chełmińskiej i Pomezanji, w mniejszym zaś stopniu z obszaru dolno-niemieckiego. Uderza wogóle intensywność na przestrzeni wieków emigracji śląskiej, podobnej naszemu rozprzestrzenianiu się Mazowszan, odgrywającej wielką rolę kulturalną. Dialekt środkowo-niemiecki, śląski i dolnosaski góruje w państwie zakonnem jako język urzędowy, handlowy i literacki.

Zakon niemiecki Panny Marji ugruntowuje zachodnio-europejską cywilizację kraju w kierunku obcym, niezwiązanym z dotychczasowym elementem miejscowym. Kościół, Zakon i miasta tworzą szkoły, w których kształcą się przyszli duchowni i urzędnicy. Przy kościołach powstają szkoły: parafjalne i wyższe łacińskie, bądź stale lub czasowo, katedralne w Chełmży, Kwidzynie, Fromborku, klasztorne, nawet żeńskie nowicjackie i świeckie. Najdawniejszą z szkół miejskich jest znana około roku 1300 schola senatoria-radziecka w Elblągu. Powstają biblioteki rycerskich konwentów zakonnych z najznaczniejszą malborską na czele, księgozbiory parafjalne, a zwłaszcza

klasztorne w Gdańsku, Pelplinie, Toruniu. Poziom ich widać nieraz bywał wysoki, skoro na przykład, już za czasów Prus Królewskich, klasztor Bernardynów w Lubawie — siedzibie biskupów chełmińskich — posiadał egzemplarz biblij Gutenberga — dziś w Pelplinie — jedyny na ziemiach polskich, a nawet humanistyczne *editio princeps* dzieł Arystotelesa (1495/98) w wydaniu Alda Manuncjusza, egzemplarz specjalny na pergaminie.

Gdy w połowie XIV wieku ustaliła się na Pomorzu krzyżacka organizacja państwowa, powstaje myśl nawet o utworzeniu uniwersytetu. Bulla z r. 1386 papieża Urbana VI, wystosowana do w. mistrza Zakonu Konrada Zöllnera, ustanawia w Chełmnie *studium generale* na wzór uniwersytetu bolońskiego. Jednak nie została ta bulla wykonana ze względu na istniejące wówczas w państwie krzyżackim stosunki polityczne i społeczne, a dalsze próby, jak, już po przyłączeniu Pomorza do Polski, założenie w r. 1472 szkoły partykularnej „Braci wspólnego życia“ w Chełmnie, przybyłych z Holandji, zakończyły się niepowodzeniem. To też młodzież pomorska, pragnąca zdobyć wyższą wiedzę, studjuje ją najliczniej w Lipsku i Krakowie, jak również w innych uniwersytetach, że wymienimy według liczności studentów: w Wiedniu, w Pradze Czeskiej, pobliskim Frankfurcie nad Odrą, Rostoce, Kolonji a nawet we Włoszech, jak w Bolonji, Ferrarze i we Francji w Paryżu. Młodzież ta, wracając do ojczyzny, osiąga przeważnie wyższe urzędy świeckie i duchowne.

Literatura krzyżacka.

Zakon wytworzył własną literaturę krzyżacką, która jest spóźnionym odbłyskiem na nowej ziemi poezji niemieckiej średniowiecza. Świecka liryka i epos dworski nie znajdują sobie miejsca w domach zakonnych. Poezja duchowna oparta jest na materiale legend i przekładach z Pisma Św., poezja historyczna dotyczy jedynie dziejów Zakonu. Najdawniejsze utwory poetyckie anonimów XIII w., prawdopodobnie przebywającego dłuższy czas w państwie krzyżackim: *Passional* — zbiór legend i *Väterbuch* — żywoty Ojców Kościoła, o znacznej wartości poetyckiej, rozpowszechnione w księgozbiorach zakonnych, wywierają wpływ na dalszą twórczość literacką Zakonu. Ze znanych autorów średniowiecza, żyjących w połowie XIV stulecia, Tylo z Chełmna pisze mistyczną księgę o siedmiu pieczęciach, a kanonik pomezkański Jan z Kwidzyna opracowuje życiorys błog. Doroty Pruskiej — jedno z najwybitniejszych dzieł mistycznej prozy religijnej niemieckiej w państwie zakonem. Ale najwyżej wzniosła się literatura kronikarska. Łacińska kronika ziemi pruskiej Piotra Dusburga, najstarszego pruskiego annalisty XIV w., jest pierwszorzędnym źródłem

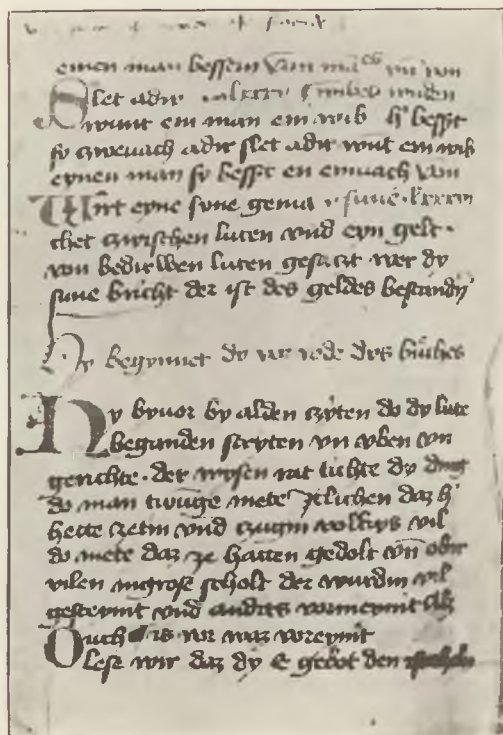
dawnej pruskiej historjografji, opisującym dzieje rycerskiego Zakonu jako wyniku woli Bożej eposowo, — stąd autor niechętny Polakom i Prusakom wrogom wykonawców tej woli. Przełożył ją w r. 1331 w niemieckich rymach kapłan krzyżacki Mikołaj Jeroschin, rodem prawdopodobnie z ziemi chełmińskiej, autor zachowanego w fragmencie żywota Św. Wojciecha, patrona Prus. Szereg utworów kronikarskich, jak najstarsza kronika oliwska opata Stanisława, specjalnie cenna dla dziejów Pomorza, kronika annalisty toruńskiego franciszkanina, starsza i młodsza kronika mistrzów krzyżackich i inne, wydane w *Scriptores Rerum Prussicarum*, przewyższa dzięki krytycyzmowi kronika ziemi pruskiej, pisana z prostotą, bez ubarwień przez Jana z Pozolji, oficjała pomezjańskiego z początku XV w. Sławę skandalu posiadał wysoce obraźliwy paszkwil, satyra przeciw Polakom wymierzona, dominikanina toruńskiego Jana Falkenberga, do r. 1406 regensa studjum krakowskiego, którą musiał odwołać publicznie w r. 1424. W naukach ścisłych z literatury krzyżackiej wyróżnia się anonimowy autor dzieła z ostatnich lat XIV lub początku XV w.: *Geometria Culmensis*, dający dokładniejszą metodą pomiary ziemi miarą tak zwaną chełmińską. Wczesne przeblyski już humanizmu, — znajomość dzieł pisarzy klasycznych, widzimy w encyklopedycznym utworze Ślązaka, sekretarza miejskiego chełmińskiego Konrada z Byczyny z r. 1432: *Labyrinthus vitae conjugalis*, wybitnego pedagoga, który sprawom wychowania poświęca 4 rozdział swego dzieła, podkreślając m. in. doniosłość nauki języka ojczystego.

**Prawo
zwyczajowe
polskie w. XIII.**

Niemieckiej literaturze okresu państwa krzyżackiego nie możemy przeciwstawić pomników piśmiennictwa polskiego — nic zresztą dziwnego, gdyż jego rozwój przypada na czasy późniejsze. Jednak, o ile sobie zadać pytanie, co ludność polska na Pomorzu za czasów panowania krzyżackiego pozostawiła w spadku kulturze polskiej, to nie można zapominać, iż dziś nauka historji prawa polskiego czerpie materiał właśnie z terytorjum Pomorza, jako jedyne go źródła do dziejów naszego najdawniejszego prawa zwyczajowego wieku XIII.

Biblioteka miejska w Elblągu posiada rękopis XV w., będący kopją tekstu wcześniejszego, niedochowanego do naszych czasów, który powstał jeszcze w wieku XIII. Zawiera on spis najdawniejszego polskiego prawa zwyczajowego. Autor jego, malborczyk, spisał w języku niemieckim ówczesne prawo zwyczajowe ludności polskiej dla użytku sędziów krzyżackich, gdyż do ludności polskiej, rycerskiej i włościańskiej, urzędnicy Zakonu stosowali, wykonując sądownictwo, prawo polskie. Powstał ten spis najprawdopodobniej drogą pytań, skiero-

wanych do ludności i odpowiedzi na nie. Ten rękopis — mimo szaty słownej niemieckiej, — jest pomnikiem rodzimej kultury ówczesnej ludności Pomorza i ziemi chełmińskiej — drogocennym źródłem do historii najdawniejszego porównawczego prawa słowiańskiego.

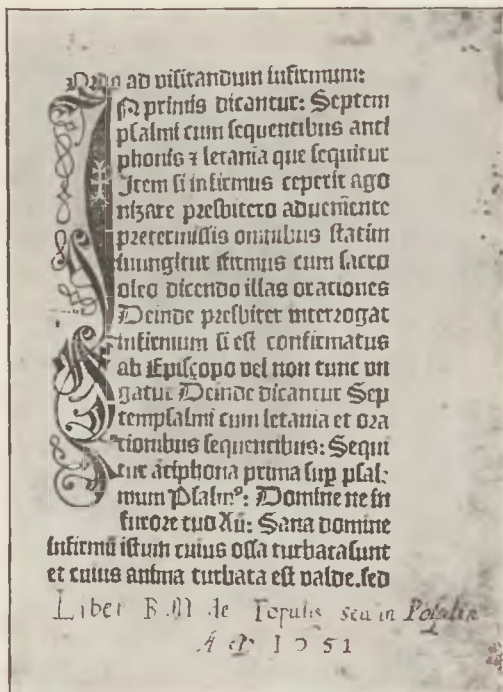
Ms. Q 84, fol. 120 Biblioteki miejskiej w Elblągu.

Ryc. 1. Rękopis prawa zwyczajowego polskiego.

Piśmiennictwo państwa polskiego dotyczące sprawy Pomorza.

Wypadki historyczne, odgrywające się w ówczesnym państwie krzyżackim, znajdują odzwierciedlenie we współczesnym piśmiennictwie państwa polskiego. Szereg utworów poetyckich łacińskich uczcił nasze zwycięstwo pod Grunwaldem, m. i. wiersz o bitwie Grunwaldzkiej napisany bezpośrednio po zwycięstwie, prawdopodobnie przez naocznego świadka. Znakomity historyk Jan Długosz opracowuje specjalnie opis chorągwi krzyżackich zdobytych przez Polaków: *Banderia Prutenorum* oraz zestawia materiały historyczne w zbiorze t. zw.: *Lites ac res gestae inter polonos ordinemque cruciferorum*, dotyczące procesu Polaków z Zakonem o Pomorze. Znana jest przecież powszechnie działalność Piotra Włodkowica z Brudzenia w ziemi

Dobrzyńskiej, obrońcy sprawy Pomorza na Soborze w Konstancji, polemizującego z Falkenbergiem, który swemi traktatami i memorjami w sprawie krzyżackiej stworzył polską literaturę polityczną. Traktat przeciw Krzyżakom, będący właściwie najwcześniejszą

Egz. Biblioteki Seminarjum Duchownego w Pelplinie.

Ryc. 2. Agenda, Gdańsk 1499.

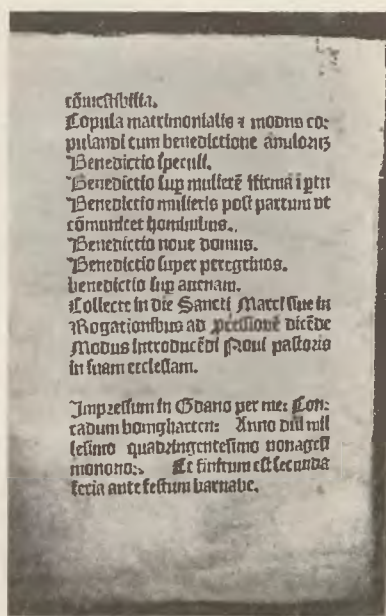
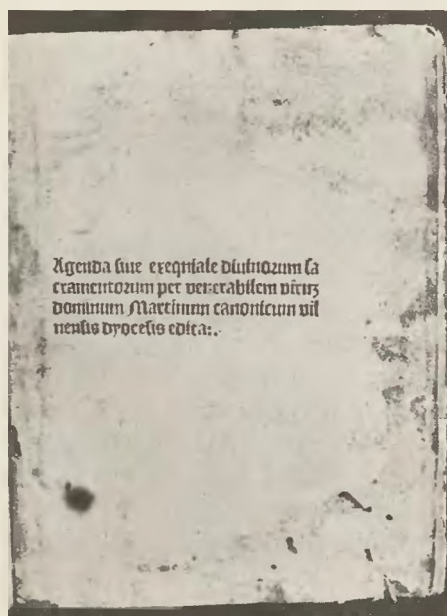
Pierwsza strona tekstu z zapiską własnościową z połowy XVII w. Biblioteki OO. Cystersów w Pelplinie.

w Polsce broszurą polityczną, pisze również około r. 1455 Henryk Bąk z Góry, przedkładając Uniwersytetowi Jagiellońskiemu i uzasadniając w nim konieczność i słuszność walki z Zakonem. Dochowała się również: *Oratio contra Cruciferos* anonimowego pośła, wypowiedziana w Toruniu w r. 1464 przed sądem wojennym. Literatura przytoczona świadczy o popularności i zrozumieniu ówczesnem doniosłości sprawy zespolenia Pomorza i ziemi chełmińskiej z macierzą.

**Wprowadzenie
 drukarstwa
 na Pomorzu
 polskiem.**

W lat kilkadziesiąt po powrocie Pomorza do Rzeczypospolitej, terytorjum Prus Królewskich stwierdza przynależność do liczby krajów oświeconych wprowadzeniem drukarstwa. W r. 1492 w Malborgu, w stolicy ongiś państwa krzyżackiego, ukazuje się pierwszy druk pomorski

typografa-złotnika Jakóba Karweyse, wspomniany już życiorys błog. Doroty z Kwidzyna przez kanonika Jana z Kwidzyna, napisany w języku niemieckim. W kilka lat później pojawia się pierwszy druk gdański: *Agenda...* kościelna ułożona przez kanonika wileńskiego Marcina, wydana w r. 1499 w Gdańsku do użytku diecezji wileńskiej.

Egz. Biblioteki Seminarjum Duchownego w Pelplinie.

Ryc. 3. Agenda, Gdańsk 1499.
 Karta tytułowa i końcowa inkunabulu
 gdańskiego.

Zachowane wydanie warjantowe z tytułem krótszym bez wymienia wydawcy, zarówno jak provenjencja znanych egzemplarzy, nasuwają mniemanie, iż agenda była też w użyciu w innych diecezjach, zwłaszcza w kujawskiej, a więc i w archidiaconacie pomorskim. W dwóch innych większych miastach Prus Królewskich zostało wprowadzone drukarstwo — w Elblągu w r. 1558, w Toruniu zaś w r. 1569 i tu zwrócić uwagę należy, iż pierwszym drukiem toruńskim jest również dzieło Polaka — pisarza protestanckiego, kaznodziei przy kościele N. P. Marji w Toruniu, słynnego Erazma Glicznera. Jest to dzieło przeciw sekcje nowochrześciców w języku łacińskim wydane. Tak oba wielkie miasta Prus Królewskich, Gdańsk i Toruń, rozpoczęły swą produkcję wydawniczą pracami polskimi.

**Humanizm
pruski i jego
przedstawiciele.**

Wiek XVI przynosi bujny rozkwit piśmiennictwa w Polsce, również i w Prusiech Królewskich. Z jednej strony na dzisiejszem Pomorzu polskiem w ciągu tego stulecia wychodzi z druku liczny szereg dzieł, a obok tego szereg uczonych Pomorzan, jak Niemców tak i Polaków, zdobywa sławę poza granicami tej prowincji. Epoka humanizmu wytwarza bogate piśmiennictwo łacińskie, które jest dostępne szeroko ówczesnym kołom naukowym zagranicą, dzięki międzynarodowemu znaczeniu łaciny. Na schyłku już XV w. Uniwersytet lipski posiada w swem gronie nauczycielskiem szereg osób pochodzących rodem z Prus Królewskich, jak wybitny jurysta Krzysztof Kuppener z Lubawy, Grzegorz Breitkopf z Chojnic, pisarz wszechstronny, logik, wydawca tekstów poetów klasycznych, autor traktatu o poetyce łacińskiej i inni. Do liczby wczesnych humanistów pruskich należą również: chojniczanin teolog Marcin Fuhrmann, rektor Uniwersytetu lipskiego, i medyk dr. Wilhelm Haltenhof z Torunia, który odznaczył się na polu popierania nauki. W Krakowie mistrz Walenty z Nowego w r. 1506 wykłada na Uniwersytecie Jagiellońskim Cicerona. Z Kwidzyna pochodzi Mikołaj Wodka, zwany Abstemius, późniejszy kanonik włocławski, wychowanek Uniwersytetu Jagiellońskiego, przez czas krótki prof. Uniwersytetu bolońskiego, lekarz i astronom, nauczyciel Kopernika i twórca razem z nim kompasu słonecznego katedry włocławskiej. Zwykle wspomniany, wybitny humanista Ślązak Wawrzyniec Rabe (Laurencius Corvinus) właściwie zbyt krótko przebywał w Toruniu, inny zaś słynny poeta Eobanus Hessus pozostawił trwałe ślady, przebywając w latach 1509/13 w Prabutach. Do najwybitniejszych postaci humanizmu polskiego wogóle owych czasów należy przedewszystkiem Jan Dantyszek, gdańszczanin, uczeń Uniwersytetu Jagiellońskiego, wytrawny dyplomata polski, późniejszy biskup chełmiński i warmiński. Utwory jego łacińskie pełne umiaru, o obfitym zasobie językowym i umiejętnej technice wiersza, wysuwają go na czoło poezji polsko-łacińskiej pierwszej połowy XVI w. W Gdańsku zwłaszcza skupia się szereg poetów łacińskich jak Achacy Cureus, malborsczyk, Michał Rettellius, Aleksander Suchten, gdańszczanin, lekarz i chemik, autor poematu: *Vandalus* (Królewiec 1547) na tle podania o Wandzie osnutego, Walenty Schreckius rektor szkoły gdańskiej. W Chełmnie odznacza się na polu poezji łacińskiej Henryk Moller, w Toruniu zaś w końcu XVI w. Hudałryk Schober, konrektor gimnazjum, zasłużony w zakresie reformy szkolnej toruńskiej. W Elblągu pisze humanistyczne komedje szkolne Holender Wilhelm Gnaphaeus, jak biblijną przypowieść o synu marnotrawnym; z Warmji pochodzi poeta Eustachy Knobelsdorf, kanonik warmiński. Płodny poeta Daniel Hermann z Nidborka Prus Książęcych,

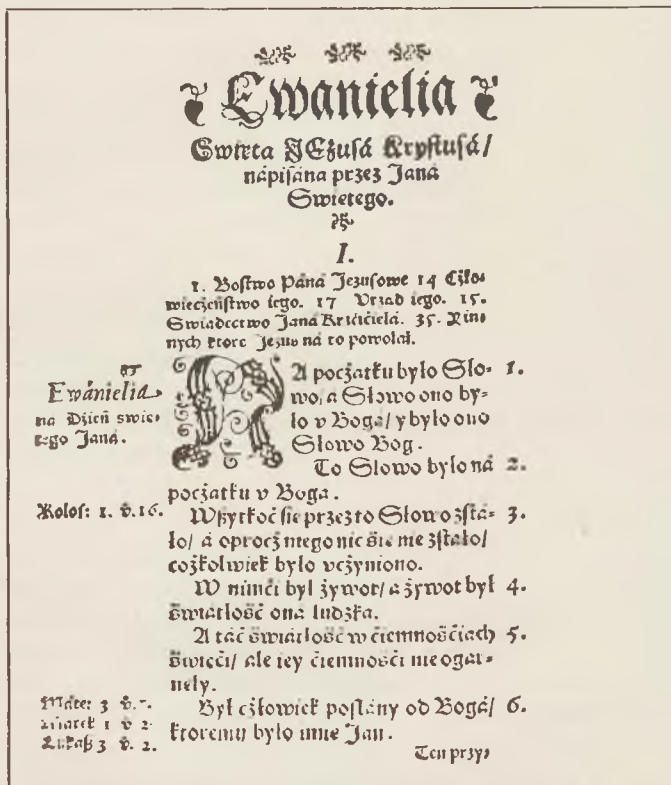
jako świadek zwycięstw Batorego w walkach z Moskwą, tworzy epopeję heroiczną: *Stephaneis Moscovitica* (Gdańsk 1582). Szczególnie ważną rolę w dziejopisarstwie odegrał Reinhold Heidenstein, ur. w Suleczynie w pow. kartuskim, powiernik polityki Zamoyskiego i Batorego i historyograf ich czynów, twórca korektury pruskiej (r. 1597). Sekretarz biskupa chełmińskiego, Szymon Maricius-Czystochlebski z Pilzna, jest cionym teoretykiem wychowania, autorem traktatu: *De scholiis*; prowadzi podczas pobytu w Chełmnie obszerną korespondencję, świeżo wydaną. Mniejsze znaczenie mają — Andrzej Frankenberger, rektor gimnazjum gdańskiego, wydawca w r. 1570 łacińskiego streszczenia mów Demostenesa, oraz Adam Tobolski z Raciborza, wychowawca Latałskich, zarządca bursy gimnazjum toruńskiego, wydawca podręczników szkolnych. Na czoło ówczesnych prawników polskich wysuwa się na początku XVI w., rodem z Tucholi, wybitny uczony Jan Cervus Tucholczyk, prof. Uniw. Jagiellońskiego i rektor szkoły lwowskiej, zasłużony również jako gramatyk leksykograf i twórca elementarza. Lecz sławę wszystkich zaćmił genialny toruńczyk Mikołaj Kopernik. Będąc twórcą znanego przewrotu w astronomii jest również genialnym ekonomistą-teoretykiem, który pierwszy określił istotę i funkcję pieniądza i sformułował prawa regulujące obieg monet w systemie dwumonetarnym. Przypisywana mu twórczość poetycka (*Septem sidera*) jest nie-
pewna.

Reformacja w Prusiech Królewskich.

Reformacja, idąca z Niemiec, ogarnęła najwcześniej na obszarze ówczesnego państwa polskiego Prusy Królewskie. Gdańsk, Toruń, Elbląg, dzięki mieszczaństwu niemieckiemu, stają się szybko siedliskiem luternizmu. Z oficyny Hansa Weinreicha w Gdańsku ukazują się pierwsze druki reformacyjne w języku niemieckim. W Kwidzynie działa biskup pomezanski Paweł Speratus, autor niemieckich pieśni religijnych luterskich i wydawca niemieckiego katechizmu luterskiego. Dla propagandy nowinek religijnych wśród ludności polskiej tworzy się obfita literatura w języku polskim, która znakomicie przyczynia się do rozwoju piśmiennictwa polskiego. Punkt ciężkości tej propagandy piśmienniczej leży początkowo w Wielkopolsce i Prusiech Książęcych. Jan Seklucjan rozwija w Królewcu swą działalność wydawniczą, mając do pomocy kilku uczonych współpracowników. Do ich liczby należy Wojciech z Nowogomiasta, bakałarz toruński, tłumacz kilku dziełek, przeznaczonych dla protestantów polskich. Wojciech Nowomiejski jest pierwszym polskim pisarzem protestanckim pochodzącym z Prus Królewskich i twórcą pierwszego modlitewnika polskiego ewangelickiego.

Toruń - centrum protestantyzmu u schyłku XVI w.

W drugiej połowie XVI w. centrum umysłowe protestantyzmu polskiego przenosi się do Prus Królewskich, do Torunia, gdzie działa Erazm Gliczner, znakomity stylista językowy, zasłużony również jako pisarz pedagogiczny. W r. 1585 ukazuje się tu pierwsze wydanie polskiego w Prusiech Królewskich Nowego Testamentu — przedruk kalwińskiej

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 4. Nowy Testament. Toruń 1585.
Podobizna strony tekstu.

Biblii brzeskiej z inicjatywy znakomitego burmistrza Henryka Strobanda. Wówczas Toruń, pod względem produkcji wydawniczej zamierzając Gdańsk, wysuwa się na czoło miast pruskich. Z drukarni Melchjora Neringa, potem Andrzeja Coteniusa wychodzi szereg ważnych dzieł a liczba ich, wynosząca co najmniej 120 druków w tym stuleciu, charakteryzuje się ogromną przewagą druków w języku polskim: w innych — łacińskim, łacińsko-greckim, niemieckim zaledwie doliczyć się można kilkunastu.

Eg. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 5. Piotr Artomius. (Według ryciny w dziele E. Oloff: „Polnische Liedergeschichte“ 1744).

Dosadnie świadczy to o intensywności kultury polskiej w Toruniu w tym okresie. Tu się ukazują pierwsze polskie kancjonały protestanckie, drukują się utwory wybitnego kaznodziei protestanckiego Piotra Artomiusa (Krzesichleba). Marcin Murinius-Murzyński, były dominikanin toruński, przerabia i wydaje tu po polsku: „Kronikę mistrzów pruskich“ oraz zaginione dziś pierwsze konkordancje Pisma św. W r. 1583 ukazują się zaginione dziś wydanie „Katechizmu“ M. Lutra, a w r. 1591 tłumaczy jego Mały Katechizm — „Katechizmik“ — polski pisarz protestancki Kasper Gesner, rodem z Lubawy. W r. 1595 zacięty polemista, minister gdański Jan Kalksten wydaje w Toruniu: „Postillę“, przerabiając i popularyzując Lutrową. W r. 1595 odbywa się tu różnowierczy synod generalny celem usunięcia — napróżno — wzajemnych sporów. Akta tego synodu zostały niebawem opublikowane w Toruniu.

Zaznaczyć należy, iż z Pomorza, z Lubawy pochodzi słynny w polskim ruchu reformacyjnym pisarz Marcin Korwicki.

Na kartach literatury pięknej polskiej trwale zapisuje się jedynie autor „Gęśli różnorymnych“ (Toruń 1593), nauczyciel języka polskiego w gimnazjum gdańskim, poeta polski i łaciński Jan Rybiński, sekretarz miejski w Toruniu. Liryk pełen refleksyj, o ciężkiej budowie wiersza, tworzył modą ówczesną liczne neologizmy przymiotnikowe. W poezji próbował nieudolnie pióra nieznanego szlachcica pomorskiego, wydając w roku 1571: „Gryzellę“, przeróbkę według prozaicznego przekładu polskiego noweli Dekameronu o Gryzeldzie, według tekstu Petrarcki, poświęconą sędzinie tucholskiej Halszce z Mortąg Żalińskiej. Tomasz Bielawski („Prusak“) opisuje w poemacie: „Myśliwiec“ (Kraków 1595) nader ciekawie, dobrym wierszem, różne łowy zwierza, ryb i ptactwa.

**Szkoły
reformacyjne
XVI—XVII stulecia
ich
pedagogzy.**

Reformacja w swej propagandzie religijnej doceniała należycie doniosłą rolę szkół w wychowaniu. To też w Prusiech Królewskich widzimy na przestrzeni XVI w. ciągłe starania ku ulepszeniu istniejących szkół i posunięciu ich na wyższy poziom nauczania dzięki doborowi wybitnych pedagogów, głównie Ślązaków.

W r. 1535 organizuje szkołę elbląską znakomity Niderlandczyk, wspomniany już Wilhelm Gnapheus, a w r. 1539 wrocławianin Andrzej Aurifaber — szkołę przy kościele N. Panny Marji w Gdańsku, opracowując jej ustawy. W r. 1557 magistrat gdański zakłada gimnazjum, a w 1568 magistrat toruński — gimnazjum w Toruniu. Oba one posiadają piękną kartę w dziejach wychowania w Polsce w ciągu kilku stuleci. Znaczną rolę w dziejach ówczesnego szkolnictwa odegrali: Ślązak Hieronim Gürtler-Wildenberg, późniejszy fizyk miejski toruński, organizator szkoły chełmińskiej i autor podręczników filozoficznych, oraz Łużyczanin Jan Hoppe, rektor w Chełmnie i Elblągu.

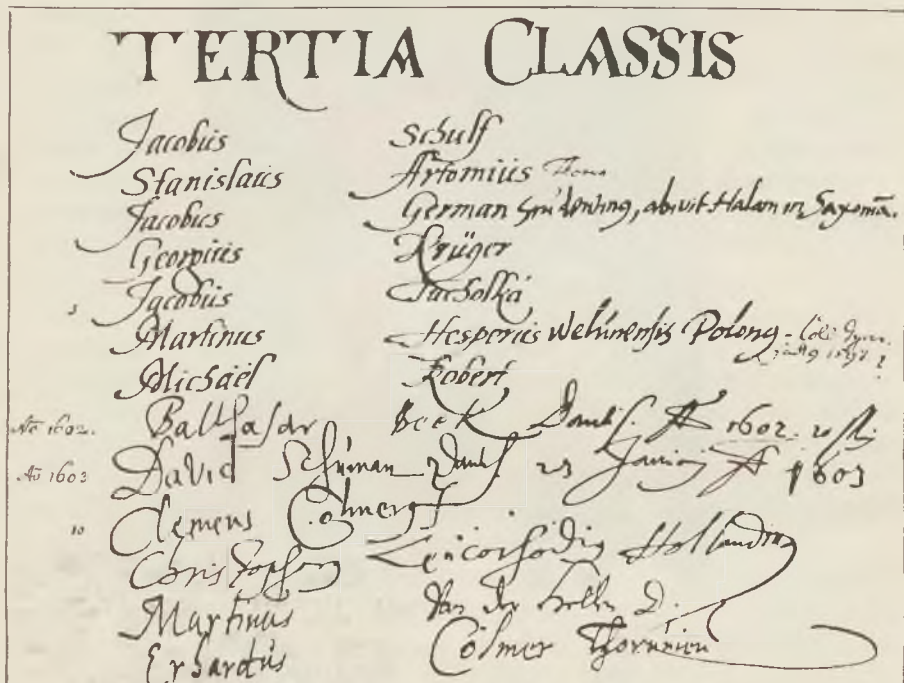
W r. 1580 gimnazjum gdańskie zostaje podniesione do godności t. zw. akademickich z wyższymi klasami. W dziewiątym dziesięcioleciu XVI w. w gimnazjum toruńskim zostaje przeprowadzona należyście przygotowana reforma w duchu poglądów znakomitego pedagoga strasburskiego Jan Sturma w sensie wybitnie humanistycznym, polegająca na tem, że klasyczna łacina, zwłaszcza dzieła Cycerona, staje się centrum nauczania, a hasłem reformy jest związek między religią i nauką. Duszą reformy toruńskiej jest znakomity burmistrz Henryk Stroband, niezwykła postać renesansowa o licznych zasługach dla rozwoju rodzinnego miasta. W r. 1594 stworzył on w gimnazjum klasę wyższą, w której młodzież brała początki nauk uniwersyteckich, założył bibliotekę gimnazjalną, bursę szkolną, podniósł poziom drukarni toruńskiej, wydając w niej prawo chełmińskie i ustawy szkół Europy Zachodniej jako materiał pedagogiczny. Zamierzał również utworzyć w jednym z głównych miast Prus Królewskich, najchętniej w Toruniu, uniwersytet dla protestantów polskich, lecz zamiar ten, omawiany również na synodzie 1595 r., nie doczekał się urzeczywistnienia.

Własń. Magistratu m. Torunia.

Ryc. 6. Portret burmistrza toruńskiego Henryka Strobanda.

Wszystkie te niemieckie szkoły wyższe miast pruskich posiadały wpływ na oświatę polską, zwłaszcza toruńska, w której kształcono wiele polskiej młodzieży protestanckiej. Profesorowie obudzali pierwsi w naszym kraju zamiłowanie do rzeczy ojczyźtych, pisząc rozprawy, organizując dysputy i urządzając widowiska szkolne z dziejów Polski i Prus. Poziom nauczania w Prusiech Królewskich w tych szkołach był w XVII w. wyższy niż w szkołach Korony i Litwy, kształciła się tu młodzież z odległych nawet stron, jak w Toruniu np., niemiecka z Sied-

Rps. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 7. Fragment strony rękopisu albumu uczniów Gimnazjum Toruńskiego.

miogrodu na Węgrzech. Tu na Pomorzu szukać należy początków nauczania w szkołach średnich języka polskiego, wcześniej, od r. 1568 w Toruniu a od r. 1589 w Gdańsku; na naukę polskiego przybywali nawet mieszkańcy z poza obszaru językowego polskiego, jak z Królewca. Poza gimnazjami istniały szkoły miejskie, elementarne przy kościołach i zborach niemieckie i polskie. W Gdańsku Mikołaj Volckmark układa w r. 1594 podręcznik dla nauki języka polskiego: *Compendium linguae Polonice*, tworząc tem trwałą podstawę dla nauki przedmiotu, w Toruniu zaś Artomius: *Nomenclator* (1591). Oba dzieła posiadały szereg dalszych wydań i kontynuatorów w późniejszych stuleciach.

**Odrodzenie
katolicyzmu
na Pomorzu
i Warmji.**

Te wszystkie działania protestantów musiały wzbudzić naturalną reakcję w obozie katolickim. Podobnie jak na Zachodzie widzimy również w Polsce wspaniałe zjawisko odrodzenia katolicyzmu. I tu na północy Rzeczypospolitej, zwłaszcza na Warmji, rozpoczyna się przełom zwiastujący to odrodzenie. Działa bowiem mąż miary europejskiej, tak niezwykła postać jaką był w dziejach Kościoła

STANISLAVS HOZIVS CARDINALIS EPISCOPVS
VARMIIENSIS CONC. TRIDET PRÆSES

*Instructus patria, pugnat, pietate, geritq̃
Prælia cum monitu Hozius, & superat.
Artibus hic cunctis dexterrimus, omnibus armis.
Quæsi valet hozius atrox, Hozius exuperat. A6.*

Egz. Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

Ryc. 8. Biskup chełmiński i warmiński
Stanisław Hozjusz.

katolickiego w Polsce wielki humanista, biskup chełmiński i warmiński Stanisław Hozjusz. Jego utwory przedrukowywano po kilkadziesiąt razy w Niemczech, Holandji, Francji, we Włoszech, ówczesny świat katolicki w jego dziełach znajdował rozwiązanie obchodzących zagadnień. Jego polemiki należeli do najwybitniejszych ludzi XVI w. Był to jeden z największych triumfów, jakie uzyskały na Zachodzie dzieła pisarza Polaka. To też Hozjusz był jednym z przewodniczących Soboru Trydenckiego.

Szkolnictwo jezuickie. Hozjusz sprowadza do Brunsbergi na Warmji jezuitów, w jego ślady potem poszli inni, zakładając szkoły jezuickie w całej Polsce. W Brunsberdze powstaje pod kierunkiem OO. jezuitów w r. 1581 seminarjum papieskie, które odegrało doniosłą rolę w dziejach wychowania kleru, zwłaszcza w XVII w. Stamtąd rozchodzą się kaznodzieje i misjonarze na Warmję, Prusy Królewskie, do Kurlandji, Inflant, Szwecji, zakładając nowe kolegia. Stamtąd szedł kler świecki na parafje nie tylko warmińskie, ale i innych diecezyj. Niedawno opublikowany album uczniów seminarjum papieskiego świadczy jak daleko sięgały wpływy tej szkoły. Miała ona cały szereg uczniów z Litwy, Białej Rusi, Ukrainy, szereg przyszłych biskupów grecko-katolickich tam się kształci, znajdujemy tam wśród uczniów przedstawiciele wszystkich narodów Europy, nawet Tatarów. Z tego środowiska pochodzą oo. Fabian Quadrantinus ze Starogardu, Jakób Hasiusz z Tucholi — kaznodzieja późniejszy nieświeski, Jan Rywocki Pomorzanie, ceniony panegirysta XVII w. W Brunsberdze powstaje drukarnia, która wydaje w wieku XVII bogatą literaturę teologiczną, staje się to miasto ważnym centrem produkcji wydawniczej w tym zakresie. Powstają również szkoły jezuickie w Toruniu, w Grudziądzu, Chojnicach, Szotlandzie pod Gdańskiem. Kolegium toruńskie w w. XVII posiada szereg rektorów wybitnych pisarzy, jak o. Marcin Łaszcz, o. Marcin Hińcza, o. Jan Wielewicki, słynny historyk zakonu jezuickiego w Polsce, oraz profesorów pisarzy, jak już w w. XVIII słynny fizyk o. Józef Rogaliński, o. Gabryel Rzączyński, autor: *Historia naturalis curiosa* (Sandomierz 1721), późniejszy superjor kolegium gdańskiego. Rzecz ciekawa, iż nawet niekatolicy kształcili się w tym kolegium, co dowodziłoby dość wysokiego poziomu nauczania w w. XVII w szkole toruńskiej jezuickiej. Szkolnictwo jezuickie Prus Królewskich, posiadając charakter wybitnie polski, jest szkołą sarmackiego wychowania Pomorzan.

Rola klasztoru benedyktynek chełmińskich. Spore znaczenie dla kultury polskiej Pomorza posiadają również niektóre klasztory w XVII w., z chwilą, gdy niemiecki element ludności w miastach przechodzi w szeregi reformacyjne. Typowym przykładem jest klasztor benedyktynek chełmińskich na przełomie XVI i XVII stulecia. Działa tu znakomita Pomorzanka, świętobliwa ksieni Magdalena Mortęska, która przeprowadza reformę reguły zakonnej. Zakonnicami w Chełmnie są częstokroć córki wybitnych rodzin magnackich i szlacheckich z całej Polski. Stamtąd dano inicjatywę do założenia w początkach XVII w. klasztorów benedyktynek w Poznaniu, Żarnówcu nad Bałtykiem, Toruniu, Nieświeżu, Jarosławiu,

Sandomierzu. Kapelan zakonnic chełmińskich na schyłku XVI i początku XVII w., Wojciech z Pakości Półgęskowic, tłumaczy na polskie w Chełmnie szereg dzieł religijnych, drukowanych w Krakowie.

**Kultura umy-
słowa miast
pruskich
w w. XVII.**

Wiek XVII przesuwając centrum kulturalne dawnych Prus Królewskich stanowczo na korzyść Gdańska. Rozwój Torunia hamują wojny szwedzkie, od których miasto cierpi znacznie, tu jednak odbyła się słynna dysputa religijna: *Colloquium charitativum*, która wywołała literaturę polemiczną. Produkcja wydawnicza wzrasta w obu miastach olbrzymio. Mnóstwo panegiryków, poczynając od ostatnich lat XVI aż do połowy XVIII w., nikłej wartości ukazują się co roku, dając zarobek prasom drukarskim. Jest to epoka powszechnego rymowania; do pióra bierze się legion przygodnych autorów, każdy niemal kaznodzieja protestancki i każdy profesor gimnazjalny z okazji urodzin, ślubów, pogrzebów w rodzinach patrycjuszowskich pisze epigramaty, zagadki lub barokowe łamigłówki. Język panegiryków w Toruniu łaciński, czasem grecki, niemiecki, wyjątkowo węgierski, polski w znacznej mniejszości. Gdańsk przy przewadze łaciny i niemieczyzny, zgodnie z swym kosmopolitycznym składem ludności, nawet holenderskie, francuskie, włoskie drukuje wiersze. Obok tej bezwartościowej częstokroć produkcji, dzięki wysokiemu poziomowi szkół, zwłaszcza w Gdańsku, i ich wybitnym nauczycielom, rozwija się znakomicie piśmiennictwo naukowe łacińskie i niemieckie w różnych zakresach wiedzy, osiągając w Prusiech Królewskich z obszaru całej Rzeczypospolitej najlepsze wyniki. Rozkwita tam uczona poezja niemiecka, głównie w Gdańsku, z zamieszkałym w tym mieście Ślązakiem poetą i teoretykiem sztuki poetyckiej Marcinem Opitzem na czele, mającym przełomowe znaczenie w rozwoju poezji niemieckiej XVII w. Wśród jej przedstawicieli wyróżniają się gdańszczanie: Michał Albinus, Jan Piotr Titzius, krzewiący również zamiłowanie do dziejów Polski, Jan Plavius, Michał Borck, Eljasz Konstanty Trewen-Schröder, w końcu zaś tego stulecia w Kwidzynie poeta-podróżnik Otton Gröben. Krzewi się jednocześnie niemiecka poezja ludowa, osnuta na tle wypadków politycznych. Szereg nauczycieli gimnazjum gdańskiego: logik Bartłomiej Keckermann, matematyk i astronom Piotr Krüger, teolog Jan Bottsack, pedagog i kaznodzieja Jan Maukisch, autor pism retoryczno-filozoficznych Jan Mochinger, matematyk Fryderyk Büthner, teolog, przeciwnik pietystów Samuel Schelwig i inni godnie reprezentują myśl naukową gdańską. Gimnazjum gdańskie położyło znaczne zasługi dla rozwoju sztuki

lekarskiej w Polsce; stąd też monarchowie polscy najczęściej powołują na swój dwór lekarzy. Wytwarza się wśród lekarzy gdańska szkoła anatomiczna, tu i w Toruniu odbywają się pierwsze w Rzeczypospolitej sekcje zwłok. Do najwybitniejszych medyków należeli Jan Mathesius, Joachim Olhafius, Wawrzyniec Eichstadius i Jerzy

Segerus, działający w Toruniu i Gdańsku. Historjografja pruska, posiadająca jeszcze w XVI w. licznych przedstawicieli, jak np. bałamutnego kronikarza Szymona Grunaua, sekretarza miejskiego w Gdańsku Kaspra Schütza, zbieracza rękopisów historycznych i historyka gdańskiego Stanisława Bornbacha, rymującego kronikarza Jana Hasentödera, dopiero w drugiej połowie XVII w. wchodzi na nowe tory dzięki osobie znakomitego prof. gimnazjum toruńskiego Krzysztofa Hartknocha, wydawcy „Kroniki“ Piotra Dusburga, pilnego badacza historii politycznej i kościelnej ziem pruskich i prawa publicznego polskiego. Pisma jego, oparte na materiałach częstokroć już zaginionych, posiadają jeszcze wartość trwałą.

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 9. Krzysztof Hartknoch.

Wśród poetów neolacińskich w wieku XVII wyróżniają się elblążanie: Fryderyk Zamehl, Baltazar Voigt — „Owidjusz“ pruski, zwłaszcza zaś wielką popularność zdobywa historyk i poeta, Ślązak, katolik-konwertyta Joachim Pastorius v. Hirtenberg, panegirysta Sobieskiego, pisarz o dobrej technice wiersza. Inny konwertyta Mateusz Praetorius, panegirysta i historyk, sporządza najstarsze wydanie dokumentów krzyżackich. Wybitnym badaczem topografji i historjografem Gdańska był Reinhold Curicke, architektury zaś Bartłomiej Ransich. W Elblągu począwszy od XVI w. uprawia historję miasta po-

każna liczba miejscowych badaczy, z których najwybitniejszym był rajca Izrael Hoppe, historyk pierwszej wojny szwedzkiej, badaczem zaś dziejów szkolnictwa — Gotfryd Zamehl. W zakresie muzyki wśród kompozytorów wyróżnia się Jan Stobeus, rodem z Grudziądza, działający w Królewcu. Pierwszy badał florę pruską gdańszczanin Mikołaj Ölhafius, syn wspomnianego lekarza. Sławę europejską osiągają gdańszczanie: Filip Clüver, twórca geografji historycznej, znakomity astronom Jan Hevelius, botanik, badacz roślin egzotycznych — Jakób Breyn. Samuel Hartlib z Elbląga, pisarz i praktyk na polu rolnictwa, w Anglii położył znaczne zasługi. Z uczonych toruńskich godni są również wzmianki: medyk, matematyk Adam Freitag, prof. szkoły kiejdańskiej, badacz architektury wojskowej; logik, rektor gimnazjum Ernest König w połowie XVII w. W tych czasach prof. gimnazjum toruńskiego i elbląskiego Joachim Frisich zajmuje się kwestją sztucznego języka uniwersalnego. Twórczość naukowa tych wszystkich prawie badaczy nie jest dotychczas należycie zbadana ani przez uczonych niemieckich ani przez polskich. Ważność opracowania zarówno dziejów gimnazjum gdańskiego jak i sylwetek wspomnianych i niewymienionych osób przez naukę polską jest tem aktualniejsza, że ona właśnie jest przede wszystkim powołana do ustalenia wartości naukowych badaczy Prus Królewskich na ogólnem porównawczem tle stanu nauk ówczesnej Rzeczypospolitej. Niestety jest to rzecz jak dotąd przyszłości.

Rozwija się w XVII w. w Prusiech Królewskich publicystyka, poświęcona obronie interesów miast, z ich stanowiska, przeciwko unifikacyjnym dążeniom polskim, jak Gdańska w sprawie ceł morskich, za rządów kanclerza Ossolińskiego. Kwitnie polemika w sprawach religijnych — toruńczenie na początku XVII w. mają znakomitego Skargę za przeciwnika. Pojawiają się broszury również z zakresu prawa publicznego w sprawie

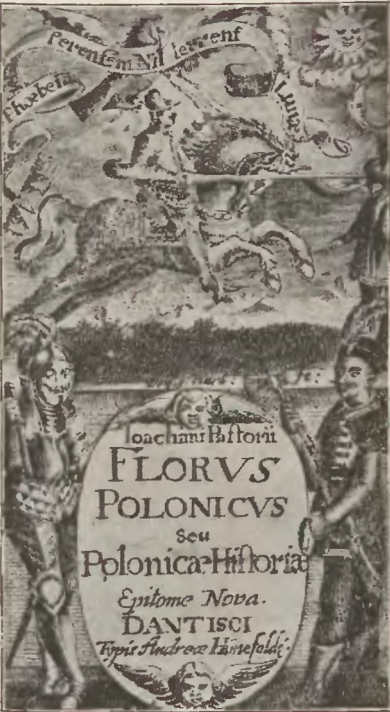
Egz. Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

Ryc. 10.

Joachim de Hirtenberg Pastorius.

indygenatu pruskiego. W literaturze prawniczej wyjątkowe miejsce zajmują prawnicy miast pruskich, jak Jan Nixdorf, M. Richter, którzy zajmowali się badaniem procesu sądowego polskiego dla celów praktycznych. Odezwie się pióro oddanego ojczyźnie polskiej Niemca, sekretarza magistratu toruńskiego, wschowczyka Jana Sacksa, przeciwko niesprawiedliwym i niesłuchanie ostrym napaściom na Polaków słynnego prof. helmstadzkiego Hermana Conringa. Świadcstwo to znakomite, acz nie jedyne, przywiązania obywateli miast pruskich do państwa polskiego. Obok stałego niemieckiego kalendarzopisarstwa gdańskiego ukazują się tam, jakkolwiek zrzadka, kalendarze polskie; nawet Toruń w końcu XVI w. czyni wyłom w tym zakresie.

Znaczną rolę w XVII wieku odegrało księgarstwo i drukarstwo gdańskie, które w epoce upadku sztuki graficznej rzuca na rynek wewnętrzny i zagraniczny — spełniając tam rolę propagandową — mnóstwo tomików w 12°, in 4° w języku łacińskim, więc obcym szeroko dostępnych, o rzeczach polskich traktujących. Owe dobrze znane pseudoelzewiry gdańskie (działa A. Maks. Fredry, Kojalowicza i innych), w wysokich nakładach starannie, nieraz wytwornie odbite, dzięki swej taniości spełniły rolę przełomową

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. II.

Pseudoelzewir gdański in 12°.
Karta tytułowa dzieła J. Pastoriusa:
„Florus Polonicus“

w dziejach książki w Polsce, analogiczną jaką odegrały holenderskie elzewiry w zakresie demokratyzacji taniej ówczesnej książki europejskiej.

Pomorzenie w piśmiennictwie polskim XVII w. Obok produkcji wydawniczej łacińskiej i niemieckiej Prusy Królewskie i w piśmiennictwie polskim XVII w. pozostawiły liczne ślady. Choć nie są to najwybitniejsi autorowie epoki baroku, wszakże działalność ich na Pomorzu, godna badań regionalnych, wskazuje, że w każdej niemal dziedzinie nie spotykamy się z próżnią, jakby mogło się zdawać na pozór sądząc z opracowań niemieckich. Pomorze bierze czynny udział w ówczesnym ruchu narodowym piśmienniczym.

W dalszym ciągu kwitnie literatura polska różnowiercza, nietylko w Toruniu, lecz głównie w Gdańsku. Na czoło pisarzy wysuwa się kalwin Jan Turnowski, kaznodzieja toruński, polemizujący świetnie z jezuitami, mistrz polszczyzny, współwydawca w r. 1632 Biblii gdańskiej. Pastor grudziądzki Jan Herbinius ogłasza w Gdańsku katechizm wyznania augsburskiego. Szereg edycji kancjonałów gdańskich i toruńskich, przynoszących na przestrzeni dwóch wieków coraz to nowe pieśni, oraz modlitewników (jak pastora toruńskiego Aarona Bliwernitza) służy potrzebom religijnym. Dosadna panuje w pismach autorów Prus Królewskich polszczyzna, wolna nieraz od naleciałości barokowych. Osiada w Gdańsku arjanin Marcin Ruar, prowadząc obszerną korespondencję z zagranicą.

Wygnani z ojczyzny przebywają bracia czescy: w Elblągu znakomity pedagog Jan Amos Komenský, w Toruniu historyk Paweł Strąski.

I w obozie katolickim Prus Królewskich rozwija się ruch piśmienniczy. Wymowę kościelną XVII w. reprezentują Stanisław Trebnić, archidiakon i oficjał kamiński, Wojciech Korpalewski, dziekan tczewski, Franciszek Grabicki, dominikanin gdański, Inocenty Pokorski, paulin z Topólna, bernardyn Bonawentura Czarliński, Franciszek Heintz na przełomie XVII i XVIII wieku i inni. Z Pomorza pochodził teolog ks. Świętosław Niwicki. Dominikanie toruńscy w liczbie przeorów liczą słynnego kaznodzieję barokowego ks. Hiacynta Mijakowskiego. Literaturę hagiograficzną reprezentują jezuita: o. Stanisław Brzechffa (o Mortęskiej) i o. Franciszek Szembek (o bł. Dorocie i bł. Jucie z Chełmży), ascetyczną — jezuita szotlandzki Marcin Bogumił Grymosz. Od r. 1674 do 1744 jest czynna ruchliwa drukarnia cystersów oliwskich, założona przez znakomitego opata, wybitnego pisarza i dyplomata (autora tajnego

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 12. Pseudoelzewir gdański in 4°. Karta tytułowa dzieła St. Kobierzyckiego: „Obsidio Clari montis CzeŃstochoviensis...“ 1659.

szyfru) Michała Antoniego Hackiego, tworząc konkurencję drukarstwu gdańskiemu i wydając liczne dzieła teologiczne. Hacki, wspomagany współdziałaniem jezuitów szotlandzkich, (gdzie nauczali czas jakiś tacy pisarze, jak słynny fizyk Wojciech Tylkowski i kaznodzieja Jan Kwiatkiewicz), tworzy w Oliwie na schyłku XVII w. wybitne środowisko kulturalne.

Literaturę piękną polską na Pomorzu reprezentują dwaj Dembołęcy, rodem z Konojad w ziemi michałowskiej: Andrzej — zapomniany dziś poeta, autor „Wróżbitu Boju Moskiewskiego” (1633) i słynny franciszkanin Wojciech — kapelan i historjograf lisowczyków, wybitny muzyk i prawdopodobnie wydawca, pod pseudonimem Niebylskiego, najdawniejszego, zaginionego dziś zbiorku piosenek światowych. Na czoło pamiętnikarzy polskich przed Paskiem wybija się Pomorzanie z pow. świeckiego, Stanisław Niemojewski, kasztelan elbląski i chełmiński, opisujący trafnie Moskwę. W Toruniu pisze znany poeta ks. Stanisław Grochowski swe „Toruńskie Nocy” (1610). Naśladowcą Szymonowicza jest sielankopisarz, proboszcz grudziądzki, ks. Henryk Chełchowski. Poezja Kochanowskiego oddziaływa na okolicznościowe wiersze gdańskie i toruńskie. Nawet w Rzeczypospolitej Babińskiej biorą udział Pomorzanie. Przedstawicielem literatury mieszczańskiej na Pomorzu jest przede wszystkim Jan Karol Dachnowski, pisarz olkuski, chełmżyński, notariusz poznański, płodny autor lubomilych rymów oraz heraldyk, autor herbarza szlachty pruskiej. Również w końcu tego stulecia przybyły na Pomorze Jakób Boczyłowicz, wydawca zbioru listów i poeta patrijota. W okolicznościowej poezji toruńskiej rymują pastory Andrzej Neunachbar, Jan Giżycki, również Jan Moneta ojciec, a nawet ściety w r. 1724, wschowczyk, słynny burmistrz toruński Jan Gotfryd Rösner. Znaczne zasługi, ocalając współczesną poezję polską od zatury, położył Pomorzanie Jakób Teodor Trembecki, sam mierny poeta, którego zbiór: „Wiryardz poetycki” opublikował prof. Aleksander Brückner. Do polskiej literatury dramatycznej na Pomorzu należą cenne intermedja chełmińskie, oraz utwory prof. języka polskiego w Gdańsku Jana Śniatowskiego Gulińskiego: „Tragedia o bogaczu i Łazarzu” (1643) z humorystycznymi intermedjami (w drugim widzimy Kaszubę, prawiącego w swem narzeczu) i zaginiona komedia: „...O pijanicy, co królem był w Gdańsku”. W r. 1693 wydaje historję: „O starym i młodym Tobiaszu” inny nauczyciel polszczyzny w Gdańsku, kryptonim M. P. Prof. gimnazjum gdańskiego Piotr Michael ogłasza w r. 1698 obszerny, na wysokim poziomie podręcznik do nauki języka polskiego. Historykiem panowania Michała Korybuta był Pomorzanie kasztelan chełmiński Kazimierz Rogala Zawadzki, o indy-

J. HEVELII
**MACHINA
 COELESTIS.**

*Machinae Pars Coelestis
 Ludovico a. C. 1687
 Bibliotheca Universitatis
 Societas Universitatis
 Societas Universitatis
 Societas Universitatis*

Andr. Mill

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 13. Karta przedtytułowa dzieła J. Heweljusza: „Machinae coelestis pars prior...” 1673 z dedykacją autora Bibliotece gimnazjalnej toruńskiej.

Egz. Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

Ryc. 14. Bartłomiej Nowodworski.

genacie pruskim pisali Jan Werda i Adam Bajerski. Z Chełmna pochodzi kilku pisarzy rodziny Kuszewiczów; znany jest Paweł, tłumacz prawa chełmińskiego na polskie, a najwybitniejszy Samuel, syndyk i burmistrz lwowski, przełożony metryki królewskiej, historyk i prawnik. Rodem z Tucholi jest ks. Jacek Pruszczy, badacz historii kościelnej, znany autor: „Klejnotów st. m. Krakowa“.

Jak widzimy liczba pisarzy polskich XVII w. z Pomorza jest znaczna, napróżno jednak szukać o nich wzmianek w pracach badaczy niemieckich.

Na polu popierania nauki odznaczyli się w w. XVII w Prusiech Królewskich: królowa

Anna Wazówna, starościna brodnicka, miłośniczka botaniki; ks. Gabryel Władysławski, nobilitowany mieszczanin Przerwany z Chełmży, kanonik warszawski, nauczyciel synów Zygmunta III, fundator w Krakowie bursy prawników, oraz słynny kawaler maltański Bartłomiej Nowodworski z Tucholi, założyciel kolegium w Krakowie swego imienia.

**Najdawniejsza
literatura
kaszubska.**

Do najdawniejszych pomników t. zw. literatury kaszubskiej należą wydane w Gdańsku, a pisane z kaszubska, dziełka: w r. 1586 pastora bytowskiego, Szymona Krofeya, przekład z niemieckiego pieśni

religijnych: „Duchowne pieśni“ M. Lutra, a w r. 1643 przekład Małego Katechizmu Lutra przez Michała Pontana Mostnika.

Wiek XVIII.

Wiek XVIII jest stuleciem cofania się wstecz piśmiennictwa polskiego w Prusiech Królewskich. Niemczyzna, wynarodowianie się Polaków nawet w polskich czasach przedrozbiorowych robią znaczne postępy. Jest to okres wzrostu świadomości narodowej niemieckiej oświeconego żywiołu miejskiego w Prusiech Królewskich, który przez swych pisarzy podtrzymuje żywe związki literackie i naukowe między Prusami polskimi i księżęciami w większym znacznie stopniu, niż to miało miejsce w wiekach ubiegłych. Ta łączność kulturalna żywiołu niemieckiego obu krajów przygotowuje ideowo rozbiory.

Czasy te, zwłaszcza pierwsza połowa XVIII w., wydają szereg wybitnych uczonych. Znakomity syndyk gdański Gotfryd Lengnich pisze monumentalną historję ziemi pruskiej, nieopracowaną ponownie do dziś dnia w podobnych rozmiarach. Wydaje on czasopismo historyczne: „Polnische Bibliothek”, opracowuje podręcznikowo prawo polskie publiczne, jak również daje zarys ustroju miejskiego Gdańska, którego jest gorącym rzecznikiem. Szereg badaczy, głównie profesorów

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 15. Podobizna dzieła G. Lengnicha: „Jus publicum Regni Poloni” 1765, ozdobionego ryciną i portretem Stanisława Augusta.

gimnazjum gdańskiego, elbląskiego, toruńskiego, jak Dawid Braun, Jan Daniel Hoffmann, historyk drukarstwa i językoznawca, Efraim Oloff, historyk pieśni religijnych polskich, Sylwjuusz Wilhelm Ringeltaube, badacz biblij polskich, Efraim Praetorius, biblijograf i historyk szkolnictwa, Jan Voit, historyk szkolnictwa, — wymieniamy dla przykładu, — oraz szereg innych, w osławionej u nas epoce saskiej zajmują wybitną kartę w dziejach rozwoju myśli naukowej na terytorjum dawnej Rzeczypospolitej. Ich zasługi badawcze dla rzeczy polskich

i niejednokrotnie pierwszość tych badań uznali już w swoim czasie Hugo Kołłątaj i Józef Łukaszewicz. Tak na przykład Hoffmann jest twórcą badań nad dziejami drukarstwa w Polsce. Konieczne jest ze strony nauki polskiej podjęcie szczegółowych opracowań działalności tych pisarzy, podobnie jak w stosunku do autorów XVII wieku.

W Gdańsku powstaje za przykładem Zachodu kilka krótkotrwałych niemieckich towarzystw uczonych, z których utrzymało się jedynie istniejące dziś przyrodnicze:

„Naturforschende Gesellschaft”, popierane przez znanego mecenasa nauki ks. J. A. Jabłonowskiego, który podejmuje również kult Kopernika. I w Toruniu w połowie XVIII w. zawiązuje się na czas b. krótki niemieckie towarzystwo, które zajmuje się również historią polską i językiem polskim. Kwitnie kolekcjonerstwo książek i przedmiotów muzealnych; licytacje książkowe w miastach pruskich ożywiają bibliofilizm. Wielkie zasługi w zachowaniu dawnych druków polskich położył bibliofil gdański Walenty Schlieff. Wszystko to jednak z biegiem czasu jest coraz dalsze od żywego interesowania się sprawami polskimi.

Egz. Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

Ryc. 10.

Książę Józef Aleksander Jabłonowski.

W wieku XVIII znowu, jak dawniej, przez Prusy Królewskie idzie na Zachód znajomość polskiej kultury. Rektor gimnazjum toruńskiego Piotr Jaenichius informuje polihistorą Z. Uffenbacha o zdarzeniach w świecie intelektualnym polskim. Toruńczyk Michał Hube, fizyk, późniejszy dyrektor korpusu kadetów w Warszawie, autor podręczników szkolnych i twórca w dziedzinie organizacji szkolnictwa swego systemu (podziału wykładu każdej nauki na klasy) zestawia wiadomości o Polsce w czasopiśmie słynnego geografa Büschinga: „Magazin für die Historie und Geographie der neueren Zeit”.

Powstają w miastach pruskich krótkotrwałe naogół czasopisma; w Toruniu pierwsze uczone wydaje prof. gimn. Jerzy Schultz, historyk prawa publicznego polskiego, przyjaciel biskupa J. A. Załuskiego. Są one cennym źródłem dla badań polskich, j. np. wychodzący w To-

runiu tygodnik od r. 1761: „Thornische Wöchentliche Nachrichten” ogłasza pierwszy w Polsce spostrzeżenia meteorologiczne, umieszcza unikatowe dziś materiały do dziejów teatru stanisławowskiego i t. p. Toruńczyk T. Bauch wydaje w Warszawie pismo: „Patryota Polski”, kartki tygodniowe, a rezydent Torunia w Warszawie Samuel Luter Geret redaguje Gröllowi kalendarzyki warszawskie o nowoczesnym typie.

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 17. Podobizna dzieła J. Schultza: „Historia interregni...“ 1738, ozdobionego ryciną wyobrażającą sesję sejmu pruskiego. (Z zapiską własnościową Biblioteki gimnazjalnej toruńskiej ręką rektora J. A. Kriesa).

Trwa jeszcze w dalszym ciągu do połowy wieku XVIII w miastach Prus Królewskich obfite wierszoróbstwo panegiryczne. Wypadki polityczne rodzą literaturę: tragedia toruńska 1724 r. odbija się szerokim echem w protestanckiej Europie Zachodniej i przynosi kilkaset druków ulotnych, ogłaszanych w różnych językach. Przy oblężeniu Gdańska r. 1734 wyrażają gdańszczanie w licznych pisemkach hołd i wierność Stanisławowi Leszczyńskiemu. Trzechsetletni jubileusz oswobodzenia Prus Królewskich od jarzma Krzyżaków obchodzą gimnazja gdańskie i toruńskie uroczyście. Podczas rozbiorów rozwija się publicystyka.

W dziedzinie poezji i prozy niemieckiej, uprawianej w miastach Prus Królewskich przez legion mniej lub więcej przygodnych pisarzy, trwale zapisują się nazwiska: elblązanina, epigramatyka schyłku jeszcze XVII stulecia, Chrystjana Wernickego, gdańszczanki pani Ludwiki Adelgundy Wiktorji Gottsched, uczonej pomocnicy za-

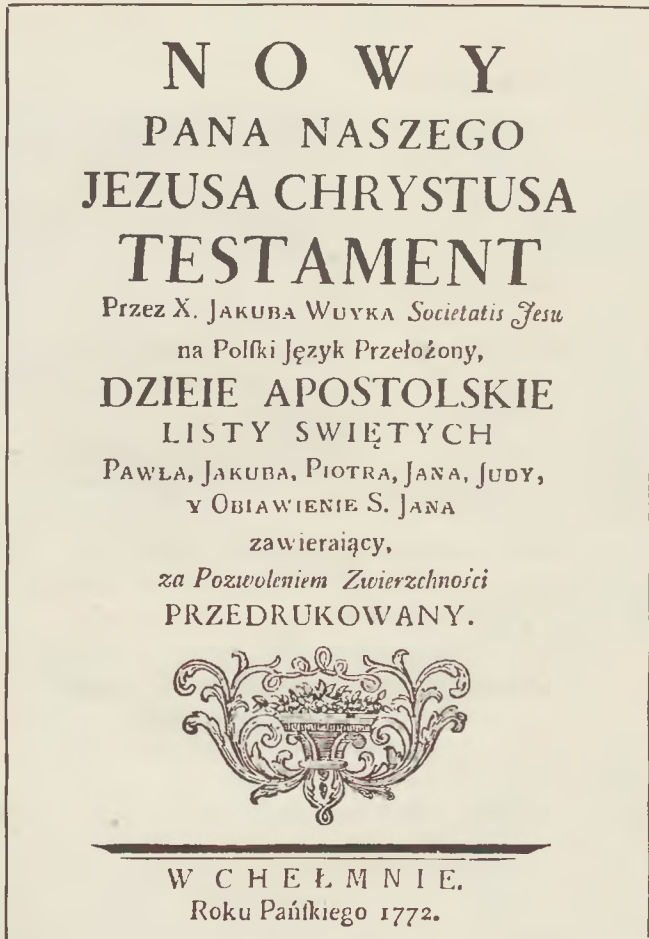
służonego w dziejach literatury niemieckiej małżonka, jak również w drugiej połowie XVIII w. prof. gimnazjum toruńskiego Jana Gottlieba Willamoviusa i elblązanina Jana Jakuba Mniocha. Na początku XVIII stulecia tworzy poematy epigon poezji neolacińskiej prof. gimnazjum toruńskiego Jakub Zabler — „Hungarus“.

Obok wymienionych już pisarzy Prus Królewskich wieku oświecenia wyróżniają się z uczonych gdańszczyzan: Michał Krzysztof Hanow, badacz wszechstronny, bibliotekarz, historyk drukarstwa gdańskiego, wydawca prawa chełmińskiego, fizyk i matematyk; historycy Jan Jakub Mąscow, Jan Wilhelm Archenholz, popularyzator króla Jana III wśród publiczności niemieckiej, i Daniel Gralath syn, historyk Gdańska i prawnik; ławnik gdański Andrzej Schott bibliograf, badacz pseudonimów; numizmatycy Jan Jakub Salomon i Karol Benjamin Lengnich; bibliofil Jan Uphagen; wybitny anatom Jan Adam Kulmus. Matematyk, pisarz pedagogiczny i wydawca kalendarzy Paweł Pater, prof. gimnazjum toruńskiego, później gdańskiego, tworzy w Gdańsku pierwszą w kraju szkołę techniczną. Jego początkowo uczniem był słynny fizyk Gabriel Daniel Fahrenheit, urodzony gdańszczyzanin. Fizycy Daniel Gralath ojciec, inicjator utworzenia „Naturforschende Gesellschaft“, i Henryk Kühn; botanik i zoolog Jakub Teodor Klein; botanicy: pastor Jerzy Andrzej Helwing i Godfryd Reyger opisujący florę krajową według nowego wówczas (r. 1764) systemu Linneusza; lekarz i astronom Nathanael Mateusz Wolf z Chojnic, zajmujący się badaniami przyrodniczymi. W Elblągu rektor gimnazjum Jerzy Daniel Seyler uprawia historję i bibliografję miejscową, pastor Aleksander Mikołaj Tolckemit numizmatykę oraz zestawia nauczycieli elbląskich.

W Toruniu działają pisarze: na początku stulecia pracownicy kronikarstwo miasta Jan Henryk Zernecke, później zaś, historycy Godfryd Centner, Jerzy Gottlieb Dittmann; rektorzy gimnazjum: Piotr Zorn, Jan Albin Kries; prawnik Chrystjan Bogumił Steiner, prof. korpusu kadetów w Warszawie, bibliofil i teolog Jan Jakub Haselau, współpracownik Gottscheda. Poza granicami Prus Królewskich urodzeni — w tym kraju: Daniel Ernest Jabłoński, senior Braci Czeskich w Berlinie, Gotfred Achenwall z Elbląga, twórca statystyki; podróżnik Jan Reinhold Forster z Tczewa oraz jego syn Jan Jerzy — stylist i wzorowy pisarz; Samuel Tomasz Sömmering znakomity anatom i fizjolog.

Wymienieni badacze uczą przeważnie w protestanckich gimnazjach Gdańska, Torunia i Elbląga, wprowadzając nieraz nowsze metody nauczania. Poziom tych szkół w dalszym ciągu wysoki, zwłaszcza w czasach upadku wychowania epoki Augusta II. Szkol-

nictwo katolickie, klasztorne i parafjalne, nosi wybitne piętno narodowe polskie. W Chełmnie, jako kolonja Krakowskiej, Akademja Chełmińska wznosi się po raz pierwszy na poziom uniwersytetu. Rząd pruski w obwodzie nowej rejencji kwidzyńskiej

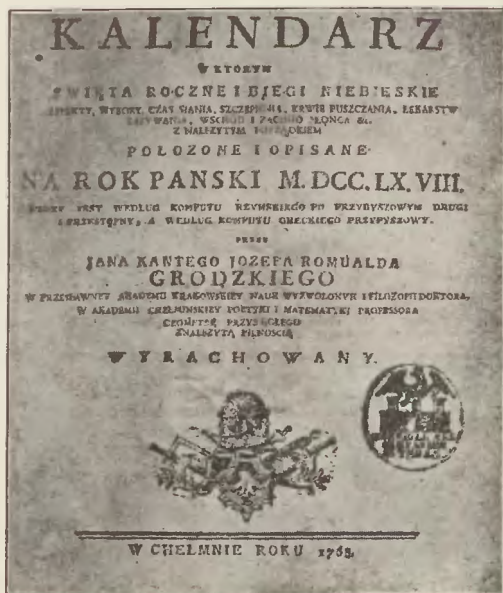
Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 18. Karta tytułowa Nowego Testamentu,
Chełmno 1772.

zastaje w 1772 r. 318 szkół powszechnych. Upadek państwa wpływa niekorzystnie na rozwój oświaty wskutek obojętności rządu pruskiego w stosunku do szkolnictwa Prus Zachodnich aż po sam niemal koniec tego stulecia. Poziom Akademji Chełmińskiej obniża się przez zerwanie łączności z Krakowem.

**Pisarze polscy
XVIII w.**

Na polu piśmiennictwa polskiego czynni są już nader nielicznie Pomorzanie. Na początku XVIII w. satyryk i wierszopis okolicznościowy toruński Piotr Szenknecht, autor: „Damy Modnej“ i „Płaszczyka niedostrojoney Damie“. W Toruniu również działa Jakub Kazimierz Rubinkowski, pocztmagister toruński, autor: „Janiny“, odnowiciel dzieł sztuki w świątyniach toruńskich, zbieracz rękopiśmiennych *silva rerum*.

Eg. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 19. Karta tytułowa kalendarza chełmińskiego
J. K. Grodzkiego z r. 1768.

Pierwsza autorka polska Pomorzanka, mieszcanka grudziądzka Elżbieta Bohrowa tłumaczy kilkanaście pieśni nabożnych na polskie, wydanych w r. 1719. Starosta kiszewski Stanisław Działyński tłumaczy popularną powieść Préchac'a o kawalerze Walewskim. Jezuita Adam Wysocki przekłada z francuskiego poemat Vanière'a: „Folwark domowy“, poetycki przewodnik dla rolników. Jan Moneta syn i Jan Jakub Dzwonkowski, lektor gimnazjum toruńskiego, wydają podręczniki nauki języka polskiego. Chrystjan Moneta, lekarz króla Stanisława Augusta, słynny z leczenia zimną wodą, ogłasza dziełka medyczne. Polską wymowę duchowną reprezentuje w obozie protestanckim w Gdańsku Jan Godfryd Gusowius, w katolickim zaś szereg panegirystów: Michał Łosiowic, reformator konwentu Podgórskiego pod Toruniem, Jan Jugowski,

archidjakon pomorski, Michał Follant, przeor Dominikanów gdańskich, Jan Kanty Rydułski, profesor Akademji Chełmińskiej i wielu innych, w końcu XVIII w. reformat Pelagi Owsienicki.

Z Pomorza pochodził wybitny kaznodzieja drugiej połowy XVIII w. jezuita Franciszek Borowski. Wymowę sejmową i publicystykę uprawia Franciszek Stanisław Kostka Czapski, wojewoda chełmiński. Ale trwale zapisują się w kraju na kartach literatury polskiej jedynie dwaj Pomorzanie: znakomity mąż stanu Józef Wybicki, twórca polskiego hymnu narodowego, publicysta i komedjopisarz, oraz urodzony w Gdańsku podczas oblężenia 1734 r. ks. Adam Kazimierz Czartoryski, generał ziem podolskich, zasłużony teoretyk teatru i wytrawny pisarz — „Dantiscus”. W Chełmnie w r. 1764

X. X. Misjonarze zakładają drukarnię tłoczącą druki polskie i łacińskie, głównie religijne, wśród nich wytworne wydanie Nowego Testamentu. Tam też wychodzą kalendarze polskie, redagowane przez Jana Kantego Grodzkiego, prof. Akademji Chełmińskiej, a rajca chełmiński, Jakób Czechowicz zajmuje się procesem kryminalnym.

Bibliofilizm wieku oświecenia przenika do sfer ziemiańskich. Konstanty Kruszyński w Nawrze kładzie podwaliny zasobnej dziś biblioteki. Walenty Wolski z Niestępowa pod Gdańskiem gromadzi dawne białe kruki książkowe i nowości ówczesnego polskiego rynku wydawniczego, pozostawiając po sobie pamiątnik wydarzeń wojennych w latach 1806/10 i oblężenia Gdańska.

**Pisarze polscy
w pierwszym
okresie czasów
porozbiorowych.**

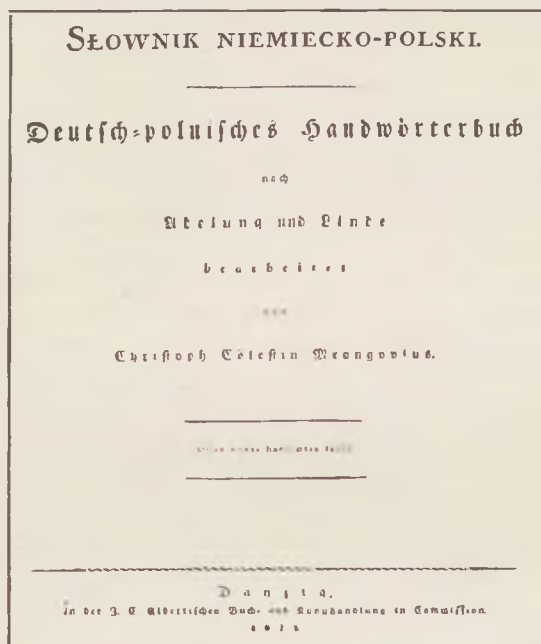
W okresie porozbiorowym czasy do r. 1830 dla piśmiennictwa polskiego na Pomorzu są najgorsze. Produkcja wydawnicza polska zanika zupełnie, język polski wykładany jest w szkołach średnich tylko w Chełmnie i Gdańsku. Dwaj wybitniejsi pisarze polscy, toruńczanie: językoznawca Samuel Bogumił Linde i Fryderyk Skarbek, znakomity ekonomista, powieściopisarz, dramatopisarz i historyk, jak również gdańszczanin Godfryd Ernest Grodek (Grodek), wybitny filolog klasyk, prof. Uniwersytetu Wileńskiego, nauczyciel

Egr. Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

Ryc. 20. Józef Wybicki.

filomatów działają poza obszarem Pomorza. Zdała od kraju przebywa zapomniany ekonomista-antifizjokrata, matematyk i publicysta polsko-francuski Piotr Paweł Maleszewski z Lidzbarka, nauczyciel Skarbka i korespondent zagraniczny Warszawskiego Tow. Przyjaciół Nauk. Jego twórczości przypisywana jest anonimowa rozprawa o związkach i przystosowaniu wzajemnem rolnictwa, rękodziel i handlu, uważana za najgłębszy utwór literatury ekonomicznej pol-

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 21. Karta tytułowa pierwszego wydania: „Słownika niemiecko-polskiego“ Mrongoviusa.

skiej XVIII w. Słusznie rzecz można o tych czasach słowami Lyskowskiego: noc zupełnego zaciemnienia naukowego rozpostarła się nad ludnością polską w Pruszech Zachodnich. Zaledwie kilka druków polskich drukuje się w Gdańsku i w Grudziądzu. Odosobniony pracuje w Gdańsku patriota polski Krzysztof Celestyn Mrongovius, zasłużony gramatyk i leksykograf, tłumacz Kanta i klasyków greckich.

Rozwój badań naukowych niemieckich w XIX i na początku XX w. Ciężki okres wojen Napoleońskich i wśród ludności niemieckiej nie sprzyja rozwojowi wiedzy. W Gdańsku wegetuje przez czas dłuższy, a począwszy od trzeciego dziesięciolecia XIX stulecia dobrze rozwija się stare towarzystwo naukowe: „Naturforschende Gesellschaft“ pielęgnujące badania przyrodnicze

o wysokim poziomie. Z tem towarzystwem. są związani wybitni uczeni pierwszej połowy XIX stulecia: Juljan August Koch astronom, Jan Gotfryd Kleefeld meteorolog, Marcin Henryk Rathke zoolog, Karol Teodor Anger astronom, Wilhelm August Förstemann i Jan Fryderyk Gronau matematycy, Franciszek Antoni Menge botanik, geolog i zoolog, Fryderyk Strelcke fizyk i meteorolog.

Badania historyczne dziejów trzech największych miast byłych Prus Królewskich znajdują nowych historjografów: Gdańska — Mateusza Gotthilfa Löschina, Elbląga — Michała Gottlieba Fuchsa, Torunia — Karola Gotthilfa Praetoriusa i Juljusza Emila Wernickego. Gdańszczanin Ryszard Röpell, znakomity historyk zajmuje się w Wrocławiu badaniem dziejów polskich.

Rozwój umiejętności na Pomorzu przez szereg dziesięcioleci nie może jednak wejść w należyte ramy organizacyjne, przede wszystkim wskutek łączności administracyjnej z Prusami Wschodnimi. Na miejsce dawnych środowisk umysłowych Prus Królewskich nie stworzono nowoczesnego nowego, Królewiec przeto przez czas długi do roku 1878, jako odległe centrum wspólnej prowincji, jest powołany do skupiania usiłowań naukowych. Dążenia ku utworzeniu ośrodka cywilizacyjnego w postaci uniwersytetu, początkowo ze strony polskiej w Chełmnie, pragnącej wznowienia dawnej Akademii, później zaś w Toruniu, ze sfer niemieckich wychodzące, dla wzmocnienia kultury niemieckiej, nie doznały realizacji.

Wystawienie w roku 1853 pomnika Kopernika w Toruniu staje się powodem zawiązania się w roku następnym w tem mieście towarzystwa: „Coppernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst“. Zajmuje się ono zrazu badaniami nad Kopernikiem, później zaś historycznemi w zakresie głównie dziejów miasta. W tem środowisku działają Leopold Prowe, obrońca niemieckości genialnego astronoma i Maksymiljan Curtze historyk nauk matematycznych. W roku 1878 powstaje w Kwidzynie inne pokrewne zrzeszenie: „Historischer Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder“ pielęgnujące również badania regionalne. Ale dopiero z utworzeniem w roku 1879 w Gdańsku: „Westpreussischer Geschichtsverein“ pruska nauka historyczna, której najwybitniejszymi przedstawicielami w Prusiech Zachodnich byli Teodor Hirsch w Gdańsku i Maksymiljan Töppen w Elblągu, uzyskała najtrwalsze podstawy rozwoju w nowozałożonej prowincji. Lokalne badania historyczne kwitną, wydając szereg miejscowych pisarzy, jak w Gdańsku Rudolf Damus i Paweł Simson, w Grudziądzu samouk Ksawery Frölich, w Elblągu Leonard Neubaur, w Pelplinie ks. Paweł Panske, w Toruniu Artur Semrau, na wsi przeważnie po parafjach pastor Herman

Freytag. Hans Märker z Rulewa zajmuje się badaniami dziejów powiatów świeckiego i toruńskiego, jego siostrzeniec Hans Plehn bada historję powiatu brodnickiego i dzieje organizacji agrarnej Prus Królewskich. W Grudziądzu i Elblągu powstają również zrzeszenia naukowe poświęcające się głównie zbieraniu przedmiotów muzealnych. Profesorowie gin nazjum grudziądzkiego August Lentz ze Starogardu i Jan Gustaw Cuno poznańczyk pracują na polu filologii klasycznej. Na polu germanistyki odznacza się grudziądzczanin Gustaw Röhle.

Utworzenie w roku 1879 Muzeum prowincjonalnego pruskiego w Gdańsku pod kierunkiem Hugona Conwentza daje możność temu uczonemu rozwinięcia żywej placówki naukowej. Z jego inicjatywy powstają publikacje naukowe, on jest twórcą i pionierem, pierwszym w Europie, idei ochrony pomników przyrody, a Pomorze było pierwszym polem prób w tym kierunku. Inwentaryzację pomników sztuki, głównie najstarszych, którą rozpoczął konserwator prowincjonalny Jan Heise, prowadzi dalej Bernard Schmid. „Westpreussischer botanisch-zoologischer Verein“, powstałe w r. 1878, uprawia botanikę i zoologję regionalną w osobach Karola G.A. Brischkego, Teodora Baila, Hugona v. Klinggräffa, Pawła Dahmsa, Konrada Lakowitza i in. Etnologją i florystyką zajmuje się Aleksander Treichel, geologją Paweł Sonntag, medycyną August Hirsch, prehistorją Robert Dorr i A. Lissauer.

Fizyk i chemik Walter Nernst z Wąbrzeźna, laureat Nobla jest odkrywcą t. zw. trzeciej zasady termodynamiki; fizyk Paweł Nipkow z Wejherowa, wynalazca „tarczy Nipkowa“, pchnął w r. 1884 problem telewizji na nowe realne tory. Z Sępólna pochodzi oftalmolog Adolf Vossius, prof. uniwersytetu w Giessen, z Nowego Dworu na Żuławach gdańskich Gustaw Radde, geograf niemieckorosyjski, badacz Kaukazu i Azji, założyciel Muzeum Kaukaskiego w Tyflisie.

Poważnemi warsztatami pracy badawczej, zwłaszcza historycznej, stają się w Gdańsku: Biblioteka miejska pod fachowem kierownictwem dyr. Ottona Günthera, udostępniająca bogate zbiory rękopisów i grafiki gdańskiej przez publikację katalogów, oraz powstałe w r. 1901 zachodnio-pruskie Archiwum Państwowe pod dyrekcją wytrawnego historyka Maksymiljana Bära. W r. 1904 w Wrzeszczu, przedmieściu Gdańska zostaje założona politechnika.

Zalety organizacyjne nauki niemieckiej przynoszą w badaniach regionalnych Prus Zachodnich trwałe rezultaty w licznych rocznikach czasopism naukowych towarzystw. Ale prace w nich ogłaszane w zakresie nauk historycznych dotyczą w przeważającej liczbie czasów krzyżackich lub nowszych pruskich i dziejów

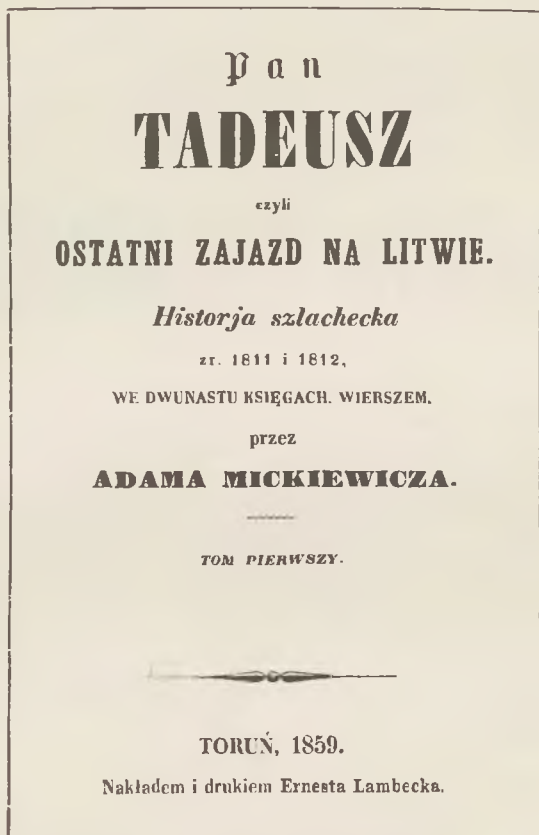
żywiolu niemieckiego. To też nie zdołały one zapełnić wielu istniejących luk, dziś podkreślanych przez naukę polską.

Literatura piękna niemiecka. Na polu niemieckiej literatury pięknej spotykamy mnóstwo nazwisk pochodzących z Pomorza o lokalnym ściśle znaczeniu. Na początku stulecia kwitnie w Gdańsku literatura sceniczna, czasy romantyzmu tworzą wielu poetów. Abraham Blech pisze dramaty historyczne, nawet o królu Stanisławie Leszczyńskim w Gdańsku. Godni wspomnienia choćby: Otton Fryderyk Gruppe zapomniany filozof, dramaturg, i wydawca antologij poetyckich, Robert Reinick malarz, poeta i pisarz dziecięcy, Henryk Döring tłumacz Byrona i biograf, Henryk Nitschmann w Elblągu tłumacz romantyków polskich, Bogumił Goltz w Toruniu — pisarz o silnem zabarwieniu regionalnem, Ludwik Pietsch publicysta i krytyk, Jan Trojan, poeta, humorysta i dziennikarz. Przebywa jakiś czas w Gdańsku słynny romantyk Józef Eichendorff. Gdańszczanka Joanna Schopenhauer powieściopisarka, pozostawia ciekawe wspomnienia dotyczące rodzinnego miasta; jej synem, urodzonym również w Gdańsku, jest słynny filozof Artur Schopenhauer. Z nowszych pisarzy, pochodzących z Prus Zachodnich, trwale zapisują się na kartach literatury powieściopisarz, gdańszczanin Artur Brausewetter, dramaturg Maksymilian Halbe; nowelista i tłumacz pisarzy francuskich Ernst Hardt z Grudziądza; piewca chłopów Herman Löns z Chelmina; humorysta i fantasta Paweł Scheerbart gdańszczanin, przyjaciel Stanisława Przybyszewskiego. Piszą również autorzy w dialekcie ludowym jak Walter Domansky, August Semrau.

Bujny rozwój kultury żywiolu niemieckiego na Pomorzu, jak dawniej zamieszkałego, tak i nowoprzybyłego, w ramach eksterminacyjnej państwowości pruskiej, z każdym nowem dziesięcioleciem zewnętrznie przytłacza polskość na wszelkich polach i we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Zanikłe po upadku Księstwa Warszawskiego objawy życia umysłowego ludności polskiej przechodzą jednak wkrótce swoiste przeobrażenia.

Odrodzenie piśmiennictwa polskiego. W połowie czwartego dziesięciolecia z odrodzeniem narodowem na Pomorzu rozpoczyna się nowy rozwój piśmiennictwa polskiego i jego rozkwit. O odmiennym charakterze od dawnego, jest ono niezwykle ciekawem zjawiskiem ze względu na to, iż jest *par excellence* popularnem ludowem, podobnie jak na Śląsku i częściowo w Wielkopolsce. Ks. Jan Kanty Dąbrowski, ks. Adam Pokojcki, ks. Mateusz Osmański należą do pierwszych autorów

tego piśmiennictwa, tłumaczy powieści ludowych, wydawców dziełek religijnych. Po rewolucji marcowej powstają pierwsze w języku polskim na Pomorzu czasopisma w Chełmnie, gdzie koncentruje się polski ruch umysłowy Prus Zachodnich. Są to: „Katolik diecezji chełmińskiej“, a zwłaszcza znakomita ks. Antoniego Knasta

Egz. Biblioteki Narodowej (Rapperswilski) w Warszawie.

Ryc. 22. Karta tytułowa pierwszego wydania toruńskiego: „Pana Tadeusza“.

„Szkółka – później: Szkoła – Narodowa“, dobrze redagowana, pełna ciekawych korespondencyj z różnych miejscowości Pomorza, oświetlających życie polskie pierwszych czasów konstytucyjnych. Rozwija się oświatowe bibliotekarstwo, wcześniej tu niż w innych dzielnicach Polski. Wielkie zasługi na polu piśmienniczym kładzie najwybitniejszy działacz XIX wieku na Pomorzu, poseł Ignacy Łyskowski, powołując do życia, po upadku „Szkoły Narodowej“, nowe pismo w Chełmnie w r. 1850: „Nadwiślanina“, wydając podręcznik dla

rolników: „Gospodarza“. Inny zasłużony pisarz popularny Julian Prejs (Sjerp—Polaczek) wydaje w Chełmży: „Biedaczka“ i szereg dziełek podtrzymujących patryjotyzm, później zaś niesłychaną popularność osiągają jego kalendarze toruńskie, w których stosuje dziwną, ciekawą jako zjawisko, wierszowaną formę prozy. Wpływ kalendarzy Prejsa dostrzegamy na kalendarzach wydawanych dla Mazurów Pruskich. W Chełmnie działają: drukarz Józef Gólkowski, Ignacy Danielewski, redaktor „Nadwiślanina“. Stanisław Węclewski, prof. gimnazjalny wydaje tu wzorowe edycje naukowe: „Flisa“ Klonowicza i „Sielanki“ Szymonowicza. Po nich księgarz-bibliofil

№ 1.	GAZETA TORUŃSKA.	№ 1.
Gazeta Toruńska wychodzi codziennie z wyjątkiem niedziel i dni pobojowych. Przepis kwartalny w miarę, a przysyłanie do domu, 1 rub. 75 sb., na posilkach kwartalnych 1 rub. 125 sb.	Egzemplarney pojedynczy sprzedają się w Księgarni (Toruń, ulica Kopernika 103) po 1 rub. Listy do Redakcji i Księgarni należy być osobiście. Zakazano wstawiania do Gazety Toruńskiej nie zwroczone.	Agencya Gazety Toruńskiej do przyjmowania ogłoszeń w Poznaniu M. Lietzgerber, w Berlinie A. Reclam, w Warszawie, Siedlce, Krakowie A. W. Wiedau, Darglitz i Przemysku H. Kasperowicz & Vogler.
Toruń, Wtorek 1. Stycznia 1867.		
<p>Przemawiając po raz pierwszy do publiczności naszej, słuszna nam już najróżd podziękować staropolskiemu „Dostępnemu Roku“, a następnie wypowiedzieć otwarcie, z czem i po co przychodzimy do niej, do jej uczuć i pojęć.</p> <p>Przychodzimy z Bogiem w sercu, a z uczuciem współczucia i wzajemności, koniecznej w pracy zbiorowej, jaką wraz z publicznością podejmujemy.</p> <p>Przychodzimy z zastanowieniem się nad ogólnymi potrzebami naszymi, od których ciągłego zaspakajania zawisło, co nam Opatrzność na przyszłość zgłosiła.</p> <p>Przychodzimy do wszystkich: czy wielcy czy mali, wszyscy jedne mamy prawa i jedne obowiązki; a jeśli losem ludzkim nie równy w nich bierzemy udział, wszak</p>	<p>Szczupły zakres pisma nakazuje nam obliczać się z każdym słowem mniej potrzebem, a przedewszystkiem unikać zbyt trudnego zacięcia się w wielką politykę. Sąd o tej polityce, rozumowania nad nią pozostawiamy wolnym chwiliom samejże publiczności, a naszym zadaniem będzie dostarczać jej z biegu faktów stosownego ku temu materiału; albowiem dla nas wszystkich ważniejszem dziś jest pole społeczne, ekonomiczne, nad areny dyplomatów i rządów stanu, między którymi nie mamy miejsca i głosu.</p> <p>Zdaje nam się, że szczerem zdaniem naszym trafniej do przekonania publicznosci: i nietylko pełni chęci najlepszych, lecz i pełni wiary w dobre z nią porozumienie, puszczamy się w świat na dobrą i złą dolę.</p>	<p>niemnie się Pracy ostatniej dokonali ci właśnie, którym temu niedawno odrodzenie się Włoch na podstawie narodowości było jak najwstrząsające. Czekaj Włochy dzisiaj graca trudniejsza jak zrucenie ostatnie obcego jarzma. Sprawdziły się wyrazy poety, że chcą wolnymi być jarzma obcego, trzeba w własnym lonie wolańść wypowiadać Stanęły ściany gmachu włoskiego, teraz go urządzić i ozdobić przychodzi.</p> <p>Francji zawdzięczają głównie Włochy przypięszone odrodzenia się politycznego, pracę własną przygotowane. Pomoc Włochom dała rozgryzszy Francję z niedługo finyżewego kręku. Zdaje się iż dla Francji nadchodzi dziś czas zwrotu do zastanowienia się nad warunkami, które dają prawo narodowi iść na czele ludzkości. Wojska francuskie cofnięte z Rzymu nie pozabawiły Głowy kościoła katolickiego przynajmniej moralnej opieki Francuzi cofnięcie wojsk z Meksyku zapowiedziane</p>

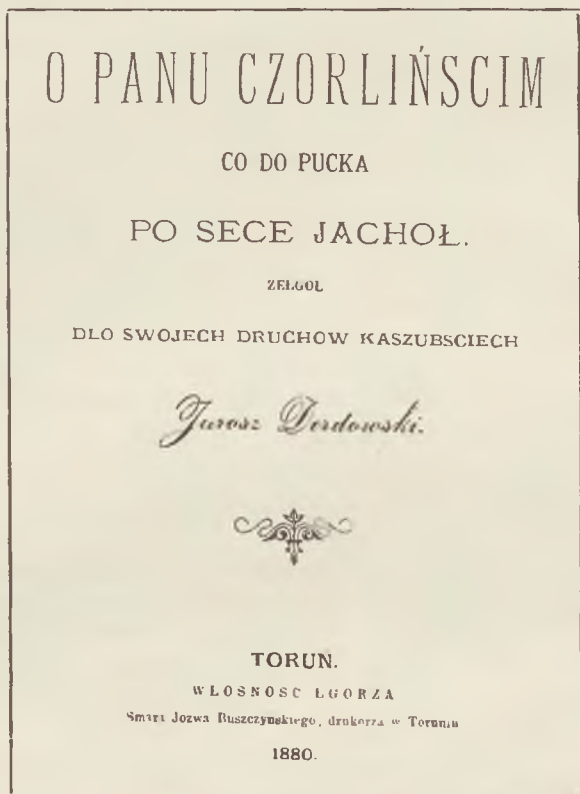
Fig. Księgarnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

11 Ryc. 23. Fragment strony pierwszego numeru „Gazety Toruńskiej“.

Walenty Fiałek rzuca w świat mnóstwo książeczek ludowych i zbiera polskie druki pomorskie. Księgarze niemieccy Köhler w Brodnicy, Lohde w Chełmnie, Lambeck w Toruniu, wreszcie Jalkowski w Grudziądzu zajmują się nakładami dziełek polskich w zrozumieniu dobrych korzyści materialnych — cenne świadectwo siły żywiołu polskiego. Lambeck wydaje nawet w r. 1858 osobne, pierwsze na ziemiach polskich wydanie mickiewiczowskiego „Pana Tadeusza“. W Starogardzie pojawia się nakład zbiorowego wydania utworów Fryderyka Chopina.

Chełmno wkrótce jednak ustępuje pierwszeństwa Toruniowi, gdzie powstaje w r. 1867 pierwszy dziennik polski na Pomorzu: „Gazeta Toruńska“, redagowana przez dr. Władysława Łębińskiego,

Józefa Glinkiewicza, dra Fr. Tadeusza Rakowicza — księgarza i nakładcy, Ignacego Danielewskiego, Hieronima Derdowskiego pisarza kaszubskiego. „Gazeta Toruńska“ położyła znaczne zasługi, również kulturalne, nie tylko w zakresie swej dzielnicy. Z lamów tego pisma rzucono inicjatywę założenia teatru polskiego w Poznaniu.

Egz. Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu.

Ryc. 24. Karta tytułowa pierwszego wydania
H. Derdowskiego: „O Panu Czorlińskim“.

Do swych współpracowników zalicza słynne nazwiska: J. I. Kraszewskiego, Teofila Lenartowicza, Pauliny Wilkońskiej, Zygmunta Celichowskiego, Wojciecha Kętrzyńskiego i in.

Pelplin — od r. 1824 stolica diecezji chełmińskiej, z biegiem czasu wytwarza środowisko wydawnicze z przewagą popularnego piśmiennictwa religijnego. W r. 1869 zaczyna wychodzić zasłużony „Pielgrzym“ pod redakcją ks. Szczepana Kellera. W Grudziądzu, Gdańsku i w mniejszych miasteczkach Prus Zachodnich pojawia się prasa polska — objaw tężyzny narodu, ze słynną „Gazetą Gru-

dziadzką“ Wiktora Kulerskiego na czele, przeciwstawiając się sieci niemieckich pisemek lokalnych.

Poezję i prozę polską z miernym artystycznie wynikiem uprawiają nieliczni autorzy, wśród nich: Ignacy Łyskowski, ks. Konstanty Damroth, z piór kobiecych Anna z Bardzkich Karwatowa. Najwyżej sięga talentem poetyckim Ignacy Danielewski. Niezatarte wspomnienie budzi Toruń w umyśle Stanisława Przybyszewskiego, ucznia gimnazjum toruńskiego.

**Nowsza
literatura
kaszubska.**

Piśmiennictwo kaszubskie odnawia lekarz Florjan Ceynowa ze Sławoszyna — separatysta, nawiązujący stosunki ze światem słowiańskim. Na wyższy poziom wznoszą się: słynny autor epopei żartobliwej „O Panu Czorlińskim“ Hieronim Derdowski, późniejszy emigrant amerykański, po nim poeci młodokaszubscy Aleksander Majkowski, redaktor „Gryfa“ i Jan Karnowski. W europejskim zainteresowaniu się Kaszubami ze strony językowej walny udział bierze również nauka polska. Na Pomorzu badacze Fryderyk Lorentz i Izidor Gulgowski powołują do życia niemieckie towarzystwo badania kaszubszczyzny z własnym czasopiśmem, ten ostatni tworzy muzeum wiejskie w chacie kaszubskiej w Wdzydzych.

**Pisarze polscy
poza Pomorzem.**

Nie mogą zdobyć szerszego pola działalności w stronach rodzinnych ze względów narodowych wybitni Pomorzanie. Widzimy znamienne, zwłaszcza w drugiej połowie XIX stulecia, zjawisko upływu sił intelektualnych polskich z Pomorza. W Wielkopolsce działają pisarze: toruńczyk Karol Ferdynand Ney, pedagog, tłumacz Lelewela na język niemiecki i krajoznawca; archeolog Kazimierz Szulc i językoznawca Franciszek Ksawery Malinowski — inicjatorzy i założyciele Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk; dziennikarz Władysław Łebiński, kooperatysta Mieczysław Łyskowski, teoretyk i praktyk w zakresie spółek rolnych Teodor Kalkstein, lekarz Teofil Kaczorowski, historyk-samouk i publicysta Konstanty Kościński. W innych stronach działali: ks. Henryk Nostitz Jackowski, prowincjał galicyjski OO. jezuitów, pisarz religijny i popularny, filozof ks. Stefan Pawlicki, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego, zasłużony esperantysta Antoni Grabowski, polityk i redaktor pism warszawskich „Niwy“ i „Słowa“ Antoni Dąmirski, znakomity chirurg Ludwik Rydygier, historyk Bronisław Dembiński, na obczyźnie i w Wielkopolsce historyk i etnograf Józef Łęgowski-Nadmorski.

**Nauka polska
na Pomorzu.**

Jednak w najcięższym okresie życia narodowego polskiego nie zabrakło i na Pomorzu sił naukowych zupełnie. Wśród nich zajmują się badaniami w zakresie historii kościelnej: ks. Jakób Fankidejski, ks. Maksymilian Gapiński, ks. Gustaw Poblocki, ks. Romuald Frydrychowicz, ks. Wojciech Poblocki, ks. Brunon Czapla; historycznemi Stanisław Maroński, z późniejszych: Antoni Chudziński, ks. Paweł Czaplewski, ks. Alfons Mańkowski; prehistorycznemi ks. Kazimierz Chmielecki. Ale zasługi najgłębsze, niepożyte, kładzie tu autor „Dziejów Prus Królewskich“ ks. Stanisław Kujot. Gdy inicjatywą ziemianina chełmińskiego Zygmunta Działowskiego zostaje w r. 1875 powołane do życia: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ks. Kujot zdołał, ujawszy od r. 1897 ster rządów, w warunkach najtrudniejszych wznieść to jedyne polskie zrzeszenie badawcze na Pomorzu na wysoki poziom równy niemieckim towarzystwom naukowym regionalnym. Przedstawicielem literatury pamiętnikarskiej na Pomorzu w wieku XIX jest Natalis Sulerzyski.

Na losach literatury piśmienniczej polskiej na Pomorzu w okresie niewoli zaciążyły w znacznym stopniu wypadki polityczne. W odmiennych warunkach bytu ludności polskiej niż za dawnej Rzeczypospolitej, nie mogła dać ona wszechstronnego obrazu tu zwłaszcza, gdzie warunki rozwoju narodowego były skępowane silniej w porównaniu z innymi dzielnicami kraju. Musiała grać rolę przedewszystkiem obrończą, zastępującą szkołę i wszechstronne tętno życia narodowego umysłowego. Zdołała jednak w zakresie nauki historycznej wytworzyć walory najwyższe, w wiedzę czystą wkraczające, a na wielu innych polach pozostawiła choć drobne ślady.

**Potrzeba
dalszych badań.**

Badania nad dziejami literatury polskiej na Pomorzu, zwłaszcza dawniejszemi, podobnie jak i nad historją rozwoju umysłowego dawnego żywiołu niemieckiego tej dzielnicy Polski, zaledwie są rozpoczęte i winny być równolegle prowadzone. I jeśli w krótkim i z natury rzeczy pobieżnym zarysie padł tu szereg nazwisk pisarzy polskich na Pomorzu czy Pomorzan — to dlatego przedewszystkiem, aby uświadomić sobie, iż w dawnych wiekach (dziś już najmniej znanych i badanych) istniało więcej pisarzy z Pomorza, należących wyłącznie do piśmiennictwa polskiego, niżby mogło się zdawać pobieżnie. Są to w wielu wypadkach autorzy mało znani, zapomniani i nieraz niedoceniani. Każde z nazwisk wysuniętych ma wartość dokumentu kultury z regionalnego punktu widzenia. Nie chodzi o to, czy dawne pi-

śmiennictwo niemieckie, czy polskie na Pomorzu ma wyższość w stosunku do siebie, lecz o to, że tu na Pomorzu polskim, podobnie jak w innych dzielnicach kraju istniało i rozwijało się, z małą przerwą na początku XIX w., piśmiennictwo narodowe w różnych zakresach.

Jako przykład — wymowa duchowna katolicka na Pomorzu w XVII i XVIII stuleciach. Nie miała do rozporządzenia świetnych talentów, nie wykraczała ponad przeciętność — prawda, — ale była, była taka, jak i w Koronie i Litwie, z temi samemi cechami epoki. I dlatego posiada ona swoją wartość, wartość regionalną.

Powtóre, jeśli padł tu szereg nazwisk dawnych uczonych miast pruskich, piszących po łacinie i niemiecku, to dlatego, że omawiając dzieje rozwoju myśli naukowej w dawnej Rzeczypospolitej pominąć ich nie można, gdyż oni w nich działali. Co więcej, właśnie w związku z temi dziejami twórczość ich posiada właściwy walor i koloryt.

Wreszcie zostali wspomnieni autorzy należący do piśmiennictwa niemieckiego w okresie przynależności Pomorza do państwa pruskiego. Wyjaśnienie cech regionalnych w ich twórczości jest również niemniej aktualne na tem, nieuprawianem dotąd przez naukę polską polu. Dalsza więc potrzeba rozbudowy szczegółowszych niż dotąd badań nad umysłowemi dziejami Pomorza jest konieczna, aby dokładna synteza była możliwa do przeprowadzenia w najbliższej już przyszłości. Zrozumienie aktualności tych badań, wobec szeregu niewyjaśnionych problematów, należy krzewić i dążenia w tym kierunku gorąco popierać.

BIBLIOGRAFJA.

Bibliografja obecna łączy się najściślej z tekstem rozprawy: „Kultura umysłowa na Pomorzu“, nie dąży więc do całkowitego wyczerpania materiału. Podajemy na wstępie dzieła, które badacz dziejów kultury umysłowej na Pomorzu przede wszystkim powinien stale mieć na uwadze przy opracowaniu jakiegokolwiek tematu.

Dalszy materiał grupujemy alfabetycznie, ze względu na przejrzystość, w formalnych ramach działów: średniowiecza i poszczególnych stuleci. Również ze względów praktycznych dla łatwiejszej orientacji pozwoliliśmy sobie zgrupować osobno w każdym dziale prace, które dotyczą poszczególnych, niemal wszystkich pisarzy wymienionych w rozprawie. W tego rodzaju pozycjach cytujemy przeważnie albo źródło, gdzie jest zebrana bibliografja, jak np. Korbut (przyczem literaturę nieznaną Korbutowi podaje się obok), albo opracowania czy obszerniejsze wzmianki (nieraz artykuł nawet encyklopedyczny), wprowadzające w działalność danego pisarza. W cytatach tych została opuszczona: „Bibliografja Polska“ Karola Estreichera, gdyż badacz w każdym wypadku od niej poszukiwanie literatury rozpocząć musi. Nie wymieniamy również szczegółowo bibliografji dotyczącej wychowania, odsyłając do rozprawy Stanisława Tynca: „Kilka uwag o historjografji szkolnej Pomorza polskiego“ drukowanej w lwowskiej „Minerwie Polskiej“. W tym zakresie uwzględniamy jednak prace mniejszej wagi przez Tynca niepodane.

OPRACOWANIA OGÓLNE.

1. Grabowski T.: Literatura polska na Pomorzu. — *Roczniki Tow. miłośników historii* 3 (1927).
2. Grabowski T.: Literatura gdańska i o Gdańsku. — W pracy zbiorowej: *Gdańsk, przeszłość i teraźniejszość*, pod red. St. Kutrzeby. Lwów 1928.
3. Hippler Fr.: Literaturgeschichte des Bisthums Ermland. Braunsberg (*Monumenta Historiae Warmiensis*) 1873.
4. Mańkowski A. ks.: Dzieje drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Prusiech Zachodnich wraz z szczegółową bibliografią druków polskich zachodnio-pruskich. — *RTNTor.* = *Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu* XII, XIV, XVI, XVIII oraz artykuły: w *ZTNTor.* = *Zapiski Tow. Naukowego w Toruniu*.
5. Nadler J.: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften. Bd. II. Regensburg s. a. s. 30-57.
6. Pisanski G. Chr.: Entwurf der preussischen Litterär-geschichte. Bd. I. Königsberg 1791, Bd. II. Königsberg 1853; przedruk 1883. Wyjątki w: *Preuss. Prov. Blätter* 2 F. 2-3 (1853).
7. Pompecki B.: Literaturgeschichte der Provinz Westpreussen. Danzig, A. W. Kafemann 1915 i recenzja P. Simsona w *MWG* = *Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins* 15 (1916).

Życiorysy podają:

8. Bertling A. w.: *Katalog der Danziger Stadtbibliothek*. Bd. I. Dzg. 1892.
9. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 1-56. Leipzig 1875-1912.
10. *Encyklopedja powszechna*, T. 1-28. Warszawa, S. Orgelbrand 1859-68.

Bibliografie podają:

11. Praetorius E.: *Athenae Gedanenses...* Lipsiae 1713.
12. Lilienthal M.: „Preussische Bibliothec, das ist genaues Verzeichniss der mancherley Preussischen Scribenten“ i „Nachlese zur Preussischen Bibliothec“ w czasopiśmie: *Preussische Merkwürdigkeiten*. 1, 12 Stück. Königsberg 1742.
13. Estreicher K.: *Bibliografia Polska*, T. 1-28. Kraków 1872-1930 i: *Bibliografia Polska XIX stulecia. Lata 1881-1900*. T. 1-4. Kraków 1906-1916.
14. Goedeke K.: *Grundriss zur Geschichte der Deutschen Dichtung*. Bd. I-X. Dresden, L. Ehlermann 1884-1913.
15. Korbut G.: *Literatura Polska*, Tom 1-4. Wyd. II powiększone. W. 1929-1931.
16. Vrtel-Wierczyński St.: *Bibliografia literatury polskiej za r. 1922*. Lwów 1925.

17. Grzegorzyc P.: Bibliografja literatury polskiej. — W czasopiśmie: *Ruch literacki* I (1926) i roczniki dalsze oraz odbitki.
18. Rautenberg O.: Ost- und Westpreussen. Ein Wegweiser durch die Zeitschriftenliteratur. Leipzig, Duncker & Humblot 1897.
19. Altpreussische Bibliographie. — *Altpreussische Monatsschrift* I—46 (1866—1909).
20. Wermke E.: Altpreussische Bibliographie... — W czasopiśmie: *Altpreussische Forschungen* I (1924) i roczniki dalsze.
21. Wermke E.: Bibliographie zur Geschichte von Ost- und Westpreussen. Bearbeitet im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung. Königsberg in Pr., Gräfe u. Unzer 1931 i n. (Ogłoszona subskrypcja zeszytami).
22. Barwiński E. i in.: Bibliografja historii polskiej. — W czasopiśmie: *Kwartalnik Historyczny* 16 (1902) oraz dalsze roczniki.
23. Perlbach M.: Altpreussische Monatsschrift. ... Inhaltsverzeichnis von Bd. 1—40. Königsberg in Pr. 1905.
24. Übersicht der in Heft 1—50 der Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins (=ZWG) enthaltenen Abhandlungen. — *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*. Heft 51. Dzg. 1909.
25. Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins. — Inhaltsverzeichnis der Jahrgänge 1—15 (1902—1906). Dzg. 1916.
26. Mocarski Z.: Bibliografja prac Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1875—1925). — *RTNTor.* 32 (1925) i odbitka.

WAŻNIEJSZE OPRAWOWANIA SZCZEGÓLOWE

ŚREDNIOWIECZE.

27. Bauer H.: Bildungs- u. Bibliothekswesen im Ordenslande Preussen. — *Zentralblatt f. Bibliothekswesen* 46 (1929). Heft 8—9.
28. Faber W.: Die Johannisschule in Danzig vom Mittelalter bis zum Jahr 1824. Danzig, Danziger Verl. Gs. 1925.
29. Guenther O.: Lateinische Verse über Danziger geschichtliche Ereignisse des 14. u. 15. Jahrhunderts. — *ZWG.* 60 (1920).
30. Gulhoff Fr.: Der deutsche Ritterorden in der deutschen Dichtung des Mittelalters. — *Progr. Zabrze* 1907.
31. Joachim E.: Der Kulturzustand im Ordenslande Preussen am Vorabend der Reformation. — *Altpreussische Forschungen* I (1924).
32. Karbowski A.: Szkoły diecezji chełmińskiej w wiekach średnich. — *RTNTor.* 6 (1899).
33. Karbowski A.: Dzieje wychowania w Polsce. Tom 1—2. Petersburg 1898—1904.
34. Mańkowi A. ks.: Dzieje myśli uniwersyteckiej na Pomorzu. — *RTNTor.* 32 (1925).
35. Perlbach M.: Prussia scholastica. Leipzig 1895.

36. Pilat R.: Historia literatury polskiej. Tom 1^a—2^a. W. 1926.
37. Strauch P.: Die Deutschordensliteratur des Mittelalters. Halle 1910.
38. Toeppen M.: Geschichte der preussischen Historiographie von P. v. Dusburg bis auf K. Schütz. Berlin 1853.
39. Toeppen M.: Volksthümliche Dichtungen, zumeist aus Handschriften des 15., 16. u. 17. Jahrhunderts gesammelt. — *Altpr. Mon.* 9 (1872).
40. Tync St.: Kilka uwag o historjografji szkolnej Pomorza polskiego. — *Minerwa Polska* 1 (1927) nr. 3. [Zestawienie literatury dotyczącej wychowania].
41. Waschinski E.: Erziehung und Unterricht im Deutschen Ordenslande bis 1525. Dzg. 1908.
42. Waschinski E.: Das kirchliche Bildungswesen in Ermland, Westpreussen u. Posen. Bd. I-II. Breslau, F. Hirt 1928. Recenzja W. Fabera w: *MWG.* 27 (1928). Polemika w: *MWG.* 28 (1929).
43. Ziesemer W.: Die Literatur des Deutschen Ordens in Preussen. Breslau, F. Hirt 1928.

DLUGOSZ J.

— Korbuet j. w. (zob. 15) I. 48—51. ; IV 339.

FALKENBERG J.

44. Finkiel L.: Bibliografja historii polskiej. T. III. Kraków 1906 poz. 25390.
45. Sauerland H. V.: Ein Beitrag zur Lebens- u. Leidensgeschichte des preussischen Dominikaners Johann Falkenberg. — *Altpr. Mon.* 46 (1909).
46. Fijałek J. ks.: Dwaj Dominikanie krakowscy: Jan Biskupiec i Jan Falkenberg. — *Księga pamiątk. ku czci O. Balzera.* I. Lwów 1925 i odb.

HENRYK (BAK) Z GÓRY.

— Korbuet j. w. (zob. 15) I. 25.

JAN Z KWIDZYNA.

47. Hipler F.: Meister Johannes Marienwerder u. die Klausnerin Dorothea von Montau. — *Zeitschrift f. d. Gesch. u. Altert. Ermlands* 3 (1866).
48. Hipler F.: Das Leben der seligen Dorothea von Preussen. — *Zeitschrift f. d. Gesch. u. Altert. Ermlands* 10 (1894).
49. Ruchle S.: Dorothea von Montau. Das Lebensbild e. Danziger Bürgerin d. 14. Jahrh. — *Altpr. Forschungen* 2 (1925).

KONRAD Z BYCZYNY.

50. Wyd. jego: „Paedagogik“, hrg. v. R. Galle. Gotha, Thienemann 1905; rec. Lentza w: *MWG.* 5 (1906).
51. Steffenhagen E.: Zu Conrad Bitschin. — *Altpr. Mon.* 8 (1871).
52. Schultz F.: Conrad Bitschin während seines Aufenthaltes in Culm (1430—38). — *Altpr. Mon.* 12 (1875).

53. T o e p p e n M.: Replik in Sachen Conrad Bitschins. — *Altpr. Mon.* 13 (1876).
54. M e t h n e r A.: Conrad Bitschin als Danziger Stadtschreiber. — *ZWG* 69. (1929).

KRONIKA OLIWSKA.

— K o r b u t j. w. (zob. 15) I. 13.

MIKOŁAJ JEROSCHIN.

— Z i e s e m e r W. j. w. (zob. 43) s. 95.

PRAWO ZWYCZAJOWE POLSKIE XIII W.

55. K u t r z e b a St.: Historia źródeł dawnego prawa polskiego. T. 2. Lwów s. a. s. 90—102. [Wyszczególniona literatura przedmiotu].

WŁODKOWIC P.

— K o r b u t j. w. (zob. 15) I. 21.

EPOKA HUMANIZMU.

56. B a u e r H.: Alt-Elbinger Stammbücher in der Stadtbücherei, I. Biographische Beiträge aus Stammbüchern der kryptokalvinischen Zeit um 1600. — *Elbinger Jahrbuch* 9 (1931).
57. B e n r a t h K.: Die Ansiedlung der Jesuiten in Braunsberg 1565 ff. — *ZWG*. 40 (1899).
58. B o l t e J.: Das Danziger Theater in 16. u. 17. Jahrhundert. Hamburg u. Lpzg. 1895.
59. B r u e c k n e r A.: Dzieje literatury polskiej w zarysie. T. I-II. Warszawa. Biblioteka Polska s. a.
60. C a r s t e n n E.: Aus Elbings Geistesleben. — W księdze zbior.: *Elbing*. Herausg. v. Magistrat Elbing, bearbeitet von Dr. T. Lockemann. Dari (Deutschlands Städtebau) 1926.
61. C o l l i j n I.: Ein Danziger Einblattdruck aus dem Jahre 1506. — *ZWG*. 64 (1923).
62. D o e r i n g G.: Zur Geschichte der Musik in Preussen. Elbing 1852.
63. E l l i n g e r G.: Die neulateinische Lyrik Deutschlands in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Berlin, Walter de Gruyter 1929.
64. F a b e r W.: Die polnische Sprache im Danziger Schul- u. Kirchenwesen von der Reformation bis zum Weltkrieg. — *ZWG*. 70 (1930).
65. F r e y t a g H.: Der preussische Humanismus bis 1550. — *ZWG*. 47 (1904).
66. G e r i g k H.: Musikgeschichte der Stadt Elbing. Teil. I. — *Elbinger Jahrbuch* 9 (1931).
67. G r a b o w s k i T.: Z zamierzonych dziejów literatury gdańskiej. — *Kurjer Poznański* 1927 nr. 245.

68. Kantak K. ks.: Fara i biblioteka farna w Świeciu. — *ZTNTor.* 4 (1918).
69. Luehr G.: Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg. 1578—1798. — Braunsberg (*Monumenta Historiae Warmiensis*). 1925—1926.
70. Łukasiewicz J.: Historia szkół w Koronie i w W. Ks. Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do r. 1794. Tom I. Poznań 1849.
— Mańkowski A. ks.: Dzieje myśli uniwersyteckiej j. w. (zob. 34).
71. Miaskowski K. ks.: Melchjor Nering jako drukarz toruński (1581—1587). — *Mestwin* 2 (1928).
72. Mocarski Z.: Druki toruńskie XVI w. — *Tygodnik Toruński* 1925 nr. 10—11.
73. Mocarski Z.: O Książnicy miejskiej im. Kopernika w Toruniu. — *RTNTor.* 32 (1925) i odb. 1927 r. [O bibliotece gimnazjum toruńskiego].
74. Mocarski Z.: Polskie kalendarze toruńskie XVI w. — *Roczniki korp. „Pomerania“* III (1928).
75. Mueller-Blattau J. M.: Die Erforschung der Musikgeschichte Ostpreussens. — *Altpreussische Forschungen* 3 (1926).
76. Reychman K.: Ex-librisy gdańskie. Warszawa, skł. gł. H. Wilder 1929 i recenzja Z. Mocarskiego w: *ZTNTor.* 8 (1929).
77. Schwenke P.: Zur altpreussischen Buchdruckergeschichte. 1492—1523. — *Sammlung bibliothekswiss. Arbeiten*. Heft 14. — Beiträge zur Theorie u. Praxis des Buch- und Bibliothekswesens. Herausg. v. K. Dziatzko. Lpzg. 1901.
— Toeppen M.: Gesch. der preus. Historiographie j. w. (zob. 38).
78. Toeppen M.: Die Elbinger Geschichtsschreiber u. Geschichtsforscher. — *ZWG.* 32 (1893).
— Toeppen M.: Volksthümliche Dichtungen j. w. (zob. 39).
79. Tync St.: Próba utworzenia akademji protestanckiej w Prusiech Królewskich w r. 1595. — *Reformacja w Polsce* nr. 13—16 (1926).
80. Tync St.: Dzieje gimnazjum toruńskiego (1568—1772). Tom I. Wick XVI. — *RTNTor.* 34 (1928) i odb.
81. Tync St.: Stosunki szkolne Prus Królewskich ze Śląskiem w XVI stuleciu. — *Roczniki Korp. „Pomerania“* 3 (1928).
— Tync St. Kilka uwag o historjografji szkolnej j. w. (zob. 40).
82. Wojciechowska M.: Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w. Poznań, Fiszer i Majewski 1927 [druki toruńskie M. Neringa].
83. Załęski S. t. ks.: Jezuci w Polsce. T. I—V. Lwów—Kraków 1900—1906.

AGENDA 1499 1

84. Kotula R.: Najstarszy druk polskiej Agendy liturgicznej. — *Kwartalnik Historyczny* 38 (1924).
85. Obertyński Zdzisła w ks.: Agenda wileńska z 1499 r. — *Przegląd Teologiczny* 10 (1929).

ARTOMIUS P.

- Korbuet j. w. (zob. 15) I. 295.
86. Oloff E.: Polnische Liedergeschichte. Dzg. 1744 s. 9—21.
87. Erzepki B.: Wiadomość bibliograficzna o nieznanem kazaniu P. Artomiusa w Toruniu wydanem r. 1593. — *Dziennik Poznański* 1884 nr. 25.
88. Erzepki B.: Nowy przyczynek do bibliografji pism P. Artomiusa. — *Dziennik Poznański* 1884 nr. 44.

AURIFABER A.

89. Leben d. Andreas Aurifaber. — *Preussische Sammlung* 2 (1748).
- 89a. Schnaase E.: Andreas Aurifaber u. seine Schola Dantisana. — *Altpr. Mon.* 11 (1874).

BIELAWSKI T.

- Korbuet j. w. (zob. 15) I. 392.

BORNBAACH STANISŁAW

- Bertling j. w. (zob. 8) 629.

CORVINUS (RABE) L.

- Korbuet j. w. (zob. 15) I. 59—60.

DANTYSZEK J.

- Korbuet j. w. (zob. 15) I. 127—130.

90. Gumowski M.: Jan Dantyszek i jego medale. — *ZTNTor.* 8 (1929) i odb.

EOBANUS H. HESSUS.

91. Krause C.: H. Eobanus Hesus, sein Leben u. seine Werke. I—II. Gotha 1879; wyjątek: Eobanus Hesus am Hofe des pomesanischen Bischofs Hiob von Dobeneck in Riesenburg (1509—1513). — *Altpr. Mon.* 16 (1879).

GESNER K.

- Oloff E.: Polnische Liedergeschichte j. w. (zob. 86) s. 62—67.

GLICZNER E.

- Korbuet j. w. (zob. 15) I. 323—325.

92. Grabowski T.: Taniec i rozmowa o nim. — *Pamiętnik literacki* 13 (1914—1915).

93. Miaskowski K. ks.: Ciekawe perypetje grodziskich tłoczni. — *Kurjer Poznański*, 1929 nr. 167. [To samo p. t.:] Grodzisk, jego wydawnictwa i drukarnie w XVI wieku. — *Dziennik Poznański* 1929 nr. 92; przedruk — *Przegląd Księgarski* 1929 nr. 18.

GNAPHEUS W.

94. Lilienthal M.: Vita Guil. Gnaphei. — *Acta Borussica* 3 (1732).

95. Reutsch A.: W. Gnapheus, der erste Rektor des Elbinger Gymnasiums. — *Progr. Elb.* 1861, 1877.

GRIZELLA.

96. Krzyżanowski J.: Pogłosy Dekameronu w powieści polskiej XVI i XVII w. — W księdze zbiorowej: *Szymon Szymonowicz i jego czasy*. Zamość 1929.

GUERTLER WILDENBERG H.

97. Bauch G.: Drei Denkmäler zur älteren schlesischen Schulgeschichte. Mit einem Anh. Rede Hieronymus Gürtlers für die Brüder-Schule in Culm 1531. Breslau [1901] — Progr.

HASENTOEDTER J.

98. Guenter O.: Hans Hasentödter, ein preussischer Poet des XVI. Jahrhunderts. — *ZWG.* 55 (1913).

HEIDENSTEIN R.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 185—186, 580.

HOPPE J.

99. Kaemmel H. w: *Allg. Deutsche Biogr.* Bd. 13 s. 115.

HOZJUSZ ST. KS.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 170—172.

100. Reusch A.: St. Hosius. — *ZWG.* (2) 1880.

101. Anonim: Ze stosunków St. Hozjusza z pralalami i kanonikami Kapituły Płockiej w w. XVI. — *Miesięcznik Pastorski Płocki* 25 (1930).

102. Umiński J. ks.: Kandydatura Hozjusza na stolicę apostołską. — *Przegląd Powszechny* 191 (1931).

103. Lortz J.: Kardinal Stanislaus Hosius. Beiträge zur Erkenntniss der Persönlichkeit und des Werkes. Gedenkschrift zum 350. Todestag. Braunsberg i. O. Pr., Herdersche Buchhandlung 1931.

KNOBELSDORFF E.

104. Buchholz F.: Die Lehr- und Wanderjahre des ermländischen Domkustos Eustachius von Knobelsdorff. — *Zeitschrift für die Gesch. u. Altert. Ermlands* 22 (1924—1925) i odb.

105. Buchholz F.: Eustachius von Knobelsdorff als Schüler in Kulm. — *Zeitscher. f. d. Gesch. u. Altert. Ermlands* 23 (1929).

KOPERNIK M.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 149—152, 580.

106. Bruchnalski W.: Bibliografja Kopernikow-ka. 1508—1923 r. — *Mikołaj Kopernik*. Księga zbiorowa. Łwów 1924.

107. Stenz E.: O pewnych rozważaniach aerologicznych Kopernika. — *Urania* 1926 nr. 2 i odb.

108. Brachvogel: Zur Kopernikusforschung. — *Zeitschrift für die Gesch. u. Altert. Ermlands* 23 (1929).

109. Facsimile pierwszego wydania „De revolutionibus...“ Paryż s. a.

110. Facsimile autografu tego dzieła: Praga Czeska 1931.

111. Righini G.: La laurea di Copernico allo studio di Ferrara. — *Comune die Ferrara. Bollettino Statistico* 1930. I—IV; 1931 I i n.

112. Vve Pierre l: Refutation du système de Copernic. Cluny 1931.

KROWICKI M.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 327—328.

MARICIUS S.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 166—167.

MURINIUS M.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 252.

QUADRANTINUS F.

- Załęski j. w. (zob. 83) I. 768.

RYBIŃSKI J.

- Korbut j. w. (zob. 15) I 388—389.

SCHOBER H.

- Tync St.: Dzieje gimnazjum toruńskiego j. w. (zob. 80).
— Goedeke j. w. (zob. 14) II III.

SCHRECKIUS W.

- Bertling j. w. (zob. 8) s. 686—687.

SCHUETZ K.

- Bertling j. w. (zob. 8) s. 688—689.
— Toepfen M.: Geschichte der preussischen Historiographie j. w. (zob. 38).
113. Simson P.: Ein Beitrag zur Lebensgeschichte von Caspar Schütz. — ZWG. 41 (1900).

STROBAND H.

114. Adamus M.: Vitae Germanorum jureconsultorum et politicorum... Heidelbergae 1620, s. 408—426.
115. Nachricht von Henrico Strobando I, II & III. — *Das Gelahrte Preussen* 2 (1723).
116. Lohmeyer K. w: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 36 s. 601—603.
— Tync St.: Dzieje Gimnazjum toruńskiego j. w. (zob. 80).

SUCHTEN A.

117. Molitor C.: Alexander von Suchten, ein Arzt u. Dichter aus der Zeit des Herzogs Albrecht. — *Allpr. Mon.* 19 (1882).
118. Haberling W.: Alexander von Suchten, ein Danziger Arzt u. Dichter des 16. Jahrhunderts. — ZWG. 69 (1929).

TUCHOLCZYK CERVUS J.

119. Koranyi K.: Joannes Cervus Tucholiensis i jego dzieła. — *Przewodnik Historyczno-prawny* 1 (1930).

WODKA (ABSTEMIUS) M.

120. Birkenmajer L. A.: Mikołaj Wodka z Kwidzyna, zwany Abstemius, lekarz i astronom polski XV stulecia. — *RTN Tor.* 33 (1926) i odb.

WOJCIECH Z NOWEGOMIASTA.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 306—307.
121. Student Mazur - Ewangelik.: Polska a Mazowsze Ewangelickie. Szczytno [Kraków] 1920.

C Z A S Y B A R O K U.

- Bolte J.: Das Danziger Theater j. w. (zob. 58).
- Brueckner A.: Dzieje literatury polskiej j. w. (zob. 59).
122. [Dąbrowski St.]: M. Z.: Dwa toruńskie widowiska szkolne XVII w. w Kol[egjum] O. O. Jczuitów. — *Mestwin* 2 (1928).
123. Faber W.: Johann Raue. Quellenstudien über den Comenius-Kreis u. das Danziger Geistesleben im Zeitalter des Barock. — *ZWG*. 68 (1928).
124. Faber W.: Zur Geschichte des Danziger Winkelschulwesens. Ein amtlicher Visitationsbericht aus dem Jahre 1663. — *MWG*. 29 (1930).
- Faber W.: Die polnische Sprache j. w. (zob. 64).
125. Fankidejski J. ks.: Klasztory żeńskie w dyecezyi chełmińskiej. Pelplin 1883.
126. Glemma T. ks.: Kronika Benedyktynek chełmińskich (1578—1619). — *ZTNTor.* 6—7 (1925—6) i odb.
127. Gspann H. K.: Die Anfänge der periodischen Presse in Danzig. — *ZWG*. 64 (1923).
128. Guenther O.: Ein Nachtrag zu den Danziger Gustav-Adolfsliedern. — *ZWG*. 39 (1899).
129. Guenther O.: Miscellen aus Danziger Drucken u. Handschriften. — *ZWG*. 41—44 (1900—02).
130. Guenther O.: Die Aufzeichnungen des Thorner Pfarrers Hieronimus Waldau. — *ZWG*. 49 (1907) i artykuły w: *MWG*. 1 (1902) nn.
131. Hirsch Th.: Literarische u. künstlerische Bestrebungen in Danzig während der Jahre 1630—1640. — *Neue Preuss. Prov. Bl.* 7 (1849).
132. Loth E.: Gdańska szkoła anatomiczna. — *Archiwum historii i filozofji medycyny*. VII (1928) 1—2.
133. Loth E.: Czy ongi w Gimnazjum toruńkiem była wykładana medycyna? — *Archiwum historii i filozofji medycyny* VI (1926) 2.
- Łukasiewicz J.: Historia szkół j. w. (zob. 70).
134. Mańkowski A. ks.: Drukarstwo i piśmiennictwo polskie w Oliwie. — *ZTNTor.* 5 (1922).
- Mańkowski A. ks.: Dzieje myśli uniw. j. w. (zob. 34).
135. Mocarski Z.: Przepowiednia o Gdyni w ... wieku XVII. — *Mestwin* 2 (1927).
136. Mocarski Z.: Z okolicznościowej poezji toruńskiej. I—III. — *Tygodnik Toruński* 1924 nr. 34, 40—41.
137. Poblöcki G. ks.: Niektóre wiadomości o Pannach Benedyktynkach w Chełmnie i reformacji klasztorów tejże reguły w Polsce. — *Przegląd Kościelny* 1881 nr. 16—21.

- Reychman K.: Ex-librisy gdańskie j. w. (zob. 76).
138. Schwarz F.: Die Danziger Stadtbibliothek und die heimische Geschichtsforschung. — *MWG.* 27 (1928).
- Toeppen M.: Die Elbinger Geschichtsschreiber u. Geschichtsforscher j. w. (zob. 78).
- Toeppen M.: Volksthümliche Dichtungen j. w. (zob. 39).
139. Toeppen M.: Historische Lieder. — *ZWG.* 39 (1899).
- Tync St.: Kilka uwag o historjografji szkolnej j. w. (zob. 40).
- ALBINUS M.**
140. Neubaur L.: Michael Albinus, ein Danziger Dichter des XVII. Jahrhunderts. — *ZWG.* 56 (1911).
- BABIŃSKA RZECZYPOSPOLITA**
- Korbut j. w. (zob. 15) I. 359—360.
- BLIWERNIIZ A.**
- Oloff E.: Polnische Liedergeschichte. j. w. (zob. 86). s. 30—31.
- BOCZYŁOWIC J.**
- Korbut j. w. (zob. 15) I. 511.
141. Mocarski Z. — w: *ZTNTor.* 7 (1926).
- BOTTSACK J.**
- Bertling j. w. (zob. 8) 631.
- BREYN J.**
142. Engler w: *Allgemeine Deutsche Biographie.* Bd. 3 s. 320.
- BRZECHFFA ST. KS.**
- Załęski j. w. (zob. 83) II. 690.
143. [Nowe wydanie:] Żywot świętobliwej Magdaleny [Mortęskiej... na nowo do druku podany przez ks. G. Poblockiego. Pelplin 1880.
144. Maciejowski W. A.: Piśmiennictwo Polskie. T. II. W. 1852, s. 767.
145. Karnowski J.: Wspomnienia o wielkiej Pomorzance, błogosławionej Magdalenie Mortęskiej. — *Mestwin* 1 (1926).
- BUETHNER F.**
- Bertling j. w. (zob. 8) 632—633.
- CHELCHOWSKI H. KS.**
- Korbut j. w. (zob. 15) I. 427—428, 584.
- CLUEVER F.**
146. Bursian w: *Allgemeine Deutsche Biographie.* Bd. 4 s. 353—354.
147. Dorr W.: Westpreussische Geographen. — *Beiträge zur Landeskunde Westpreussens.* Dzg. 1905.
- CURICKE R.**
- Bertling j. w. (zob. 8) 636—637.

148. Koetz G.: Die Chronik der Stadt Danzig von Curicke, ein typographisches Unikum. — *Z. d. H. V. f. d. Reg.-Bez. Marienwerder* 41 (1902).
149. Blech E.: Curickes Danziger Prospekte. — *MWG.* 2 (1903).
- DACHNOWSKI J. K.
— Korbut j. w. (zob. 15) I. 429—430.
150. Faleński F. (Felicjan): Treń Jana Kochanowskiego. — *Biblioteka Warszawska* 1866. T. 1, s. 339.
151. Wojciechowska M.: Z kultury obyczajowej Poznania z początkiem XVII w. — *Kurjer Poznański* 1927 nr. 338.
- DEBOLĘCKI A.
— Maciejowski W. A.: Piśmiennictwo polskie j. w. (zob. 144) II. s. 764—766.
- DEBOLĘCKI W.
— Korbut j. w. (zob. 15) I. 274—275; IV. 340.
152. Feicht H. ks.: W. Dębolecki — kompozytor religijny z pierwszej połowy XVII w. — *Przegląd Teologiczny* 7 (1926).
153. Rogala [Z.] ks.: Z historii muzyki kościelnej w Chełmnie. — *Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej* 1930 nr. 1.
- GIŻYCKI J.
— Oloff E.: Polnische Liedergeschichte. j. w. (zob. 86) s. 68.
- GROCHOWSKI ST. KS.
— Korbut j. w. (zob. 15) I. 399—402.
- GROEBEN O.
154. Ratzel w: *Allg. Deutsche Biographie*. Bd. 9 s. 705—706.
- GRYMOSZ M. B.
— Załęski j. w. (zob. 83) III 1113.
- GULIŃSKI ŚNIATOWSKI J.
— Mocarski Z. j. w. (zob. 141) s. 125—126.
155. Rynduch Z.: Wiersze Katona Gulińskiego. — *Mestwin* 3 (1930).
- HACKI M. A.
156. Konopczyński W.: Niebezpieczny mnich. — W: *Od Sobieskiego do Kościuszki*. Warszawa, Gebethner i Wolff 1921.
- HARTKNOCH K.
— Korbut j. w. (zob. 15) I. 555.
157. Christ. Hartknochii Leben und Schriften — *Das Gelehrte Preussen* 1 (1722).
158. Riedel I.: Schreiben an Herrn Bayer wegen Hartknochs Vaterlande. — *Continuirtes Gelehrtes Preussen* 1725 4 Quartal.
159. Sahme: Leben und Schriften Chrstph. Hartknochs. — *Erleutertes Preussen* 5 (1742).
- HASIUSZ (HASE) J.
— Załęski j. (zob. 83) w. II 679—680.

HEINTZ F.

— Załęski j. w. (zob. 83) III 1089—1090.

HERBINIUS J.

— Oloff E.: Polnische Liedergeschichte. j. w. (zob. 86) s. 83—93.

HEVELIUS J.

— Korbut j. w. (zob. 15) I. 524.

160. Lilienthal M.: Joh. Hevelii (Joh. Hevelcke) berühmten Astronomi, Leben und Schriften. — *Erleutertes Preussen* 2 (1725).

161. Loeschin M.: Hevelius. — *Gedana* 1 (1815).

162. Loeschin M.: Genealogische Nachrichten, Joh. Hevelius betreffend. — *Beitr. zur Geschichte Danzg.* 1 (1837).

163. Bergau R.: Das Hevelius-Kästchen. — *Altpr. Mon.* 4 (1867).

164. Bruns W.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 12 s. 341—343.

165. Béziat L. C.: La vie et les travaux de J. Hevelius. Roma (*Bolletino di bibliographie di storia delle scienze matematiche e fisiche*) 1876.

166. Schwarz F.: Hevelius-Briefe. — *MWG.* 24 (1913).

— Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147).

HIŃCZA M.

— Załęski j. w. (zob. 83) II 673—674.

HOPPE I.

— Toeppen j. w. (zob. 78).

INTERMEDJA CHELMIŃSKIE.

— Korbut j. w. (zob. 15) I. 447.

KASZUBSKA LITERATURA.

167. Lorentz Fr.: Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache. Berlin u. Leipzig (*Grundriss der slavischen Philologie u. Kulturgeschichte*, herausg. v. R. Trautmann u. M. Vasmer) 1925.

168. Lorentz Fr.: Narodowość Pontana. — *Pomorze* 1923 nr. 43.

169. Łęgowski [Nadmorski J.]: Pomorskie zabytki językowe z 16 i 17 wieku. — *Księga pami. Akad. Kola Pomorskiego przy Un. Pozn.* Poznań 1929.

KECKERMANN B.

170. Holtzman W.: *Allg. Deutsche Biographie*. Bd. 15 s. 518.

KOMENSKÝ J. A.

171. Kierski F.: Podręczna Encyklopedia pedagogiczna. T. 1 Lwów 1923, str. 47—49.

172. Kvačala J.: Comeniana. — *Jahrbuch der Gesellschaft für die Gesch. des Protestantismus in Österreich*. 25 (1904).

173. Reusch A.: Johann Amos Comenius in Elbing. — *Altpr. Monatschrift* 14 (1877).

174. Guenter O.: Zu den Danziger Comenius Drucken. — *ZWG* 38 (1898).

175. Bickerich W.: Des Comenius Aufträge in Danzig 1641 und die Verbindung der Unität mit den Reformierten in Danzig. — *ZWG*. 55 (1913).

KUSZEWICZ S.

176. Głodtowa B.: Samuel Kuszewicz — życie i działalność kulturalna. — *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego koła historyków Uniw. J. Kaz. we Lwowie*. Lwów 1929.

LASZCZ M. KS.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 355—356.
— Załęski j. w. (zob. 83) I. 752—754.

MAUKISCH J.

- Bertling j. w. (zob. 8) 666—667.

MOCHINGER J.

- Bertling j. w. (zob. 8) 668.

MONETA J., ojciec.

- Oloff E.: j. w. (zob. 86) s. 121—122.

NEUNACHBAR A.

- Faleński F. (Felicjan): Treny J. Kochanowskiego. — j. w. (zob. 150).

NIEMOJEWSKI S.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 281.

NOWODWORSKI B.

177. Koźmian A. E.: Żywot Bartłomieja Nowodworskiego. Wrocław 1840.

178. Wilczyńska C.: Bartłomiej Nowodworski. — *Mestwin* 2 (1928).

OPITZ M.

- Goedeke j. w. (zob. 14) III 37—51.

179. Allewym R.: Opitz in Thorn. — *ZWG*. 66 (1926).

PASTORIUS J. v. HIRTENBERG.

- Korbut j. w. (zob. 15) I. 548.

- Bertling j. w. (zob. 8) 672.

P. M. Ani Estreicher XXIV 2, ani Brückner: Dzieje lit. pol. I. 241 nie znają autora. Wśród nazwisk nauczycieli języka polskiego w Gdańsku zestawionych w pracach W. Fabera (*ZWG*. 70, str. 132—133 i *MWG*. 29 str. 25—26) spotykamy tylko Marcina Polentiusa prowadzącego w r. 1663 szkołę prywatną. Mógł być później autorem wspomnianego utworu.

PLAVIUS J.

180. Manheimer B.: Johannes Plavius, ein Danziger Sonettist. — *MWG*. 2 (1903).

PÓŁGĘSKOWIC W.

- Maciejowski j. w. (zob. 144) T. III. W. 1852 s. 624—626.

- Glemma j. w. (zob. 126).

RAETORIUS M.

— Bertling j. w. (zob. 8) 675—676.

181. Von Matthaeo Praetorio und desselben Antiqq. Pruss. — *Das Gelehrte Preussen* I (1722).

182. Hartknoch K.: Eigenhändige Nachricht von Matthäus Praetorii Aemulation gegen ihn und seine Schriften. — *Erleutertes Preussen* I (1724).

183. Krause: Nachrichten über Matthäus Prätorius. — *Beiträge zur Kunde Preussens* 7 (1825).

PRUSZCZ J.

— Korbut j. w. (zob. 15) I. 518.

RANISCH B.

184. Blech E.: Schlüter und Ranisch. Zur Danziger Kunstgeschichte. — *MVG.* 3 (1903).

RICHTER M.

185. Siemieński J.: Prace pruskie w sądach królewskich (Streszczenie). — *Sprawozd. z posiedz. Tow. Nauk. Warsz. Wydz. II.* 1926, s. 1—10.

RUAR M.

186. Chmaj L.: Marcin Ruar. Studium z dziejów racjonalizmu religijnego w Polsce. — *Rozpr. Pol. Akad. Um. Wydz. hist.-filoz.* 62 (1921).

RYWOCKI J.

— Załęski j. w. (zob. 83) II. 674—675.

SACHS J.

187. Tync St.: Sekretarz toruński Jan Sachs, patriota polski. — *Tygodnik Toruński* 1924 nr. 42—49.

SCHELWIG S.

— Bertling j. w. (zob. 8) 682—683.

SCHROEDER-TREWEN E. K.

— Bertling j. w. (zob. 8) 695—697.

188. Leben des Elias von Trewen Schroeder, k. Secretarius und Rechts-Gelehrten in Danzig 1625—1680. — *Preussische Sammlung* 2 (1748).

189. Guenter O.: „Das Preussische Haanen-Geschrei“ von 1656. — *ZWG.* 38 (1898).

STOBEUS J.

190. Kamieński L.: Jan Stobusz z Grudziądza. — *Roczniki Korp. „Pomerania“* 3 (1928).

SZEMBEK F. KS.

— Maciejowski j. w. (zob. 144) T. III. s. 661—664.

TITZIUS J. P.

191. Fischer L. H.: J. P. Titz, Deutsche Gedichte. Halle 1888.

TREMBECKI J. T.

— Korbut j. w. (zob. 15) I. 501; IV 342.

TURNOWSKI J.

— Korbut j. w. (zob. 15) I. 331.

192. Wotschke T.: J. Turnowski. Ein Senior der Böhmischen Brüder. — *Aus Posens Kirchlicher Vergangenheit* 1 (1911).

VOIGT B.

193. Jakobs E.: Balthasar Voigt, der preussische Ovidius. — Eine Lebensskizze aus der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. — *Altpr. Mon.* 6 (1860).

WERDA JAN.

— Maciejowski j. w. (zob. 144) T. III. W. 1852, s. 837.

WIELEWICKI J.

— Korbut j. w. (zob. 15) I. 265.

— Załęski j. w. (zob. 15) II. 695—697.

ZAMEHL F.

— Toeppen j. w. (zob. 78).

ZAMEHL G.

— Toeppen j. w. (zob. 78).

ZAWADZKI K.

— Korbut j. w. (zob. 15) I. 546—547.

194. Mączyński T.: Kazimierz Rogala Zawadzki, jego życie i dzieła. — *RTN Ter.* 35 (1929) i odb.

WIEK OŚWIECENIA.

195. Arnold R. F.: Drei politische Gedichte aus der Zeit des polnischen Erbfolgekriegs. — *ZWG.* 39—40 (1890).

196. Centner M. G.: Gelehrte und gelehrte Thorner ausser ihrer Vaterstadt. Thorn [1763]. (Odbitka z: „*Thornische wöchentliche Nachrichten*“ (1762) 26—52 Woche).

197. Dąbrowski St.: Trzy dialogi szkolne wejberowskie. — *Mestwin* 1 (1925).

198. Dittmann G. G.: Beiträge zur Geschichte der Stadt Thorn. Bd. I. 1789.

— Faber W.: Die polnische Sprache j. w. (zob. 64).

199. Freytag H.: Das geistige Leben Thorns um 1755 in der Schilderung eines Zeitgenossen. — *Mitt. d. Copp. Vereins* 23 (1915).

200. Goldbeck I. F.: Literarische Nachrichten von Preussen. Bd. I. Berlin 1781; Bd. II. Leipzig u. Dessau 1783.

201. Hagen A.: Geschichte d. Theaters in Preussen. — *N. Preuss. Prov. Blätter* 10—12; 2 F. 1—6 (1850—1854).

202. Heine W.: Academia Culmensis. Ein Abriss ihrer Geschichte — *ZWG*. 41 (1900).
203. Hirsch T.: Literarische Gesellschaften in Danzig während des 18. Jahrhunderts. — *MWG*. 4 (1905).
204. Kollątaj H.: Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III. Warszawa, dod. „*Tyg. Ilustrowanego*“, 1905, s. 72-73.
205. Loebner Dr.: Danziger „Moralische Wochenschriften“ des 18. Jahrhunderts. — *MWG*. 2 (1903).
206. Lorentz F.: Najstarszy pomnik piśmiennictwa kaszubskiego treści świeckiej. (Przysięgi wierzchucińskie). — *Pomorze* 1923 nr. 3.
207. Łęgowski J.: Zabytki piśmiennicze w klasztorze Reformatów w Wejherowie. — *Słowo Pomorskie* 1921 nr. 205.
— Łukasiewicz J.: Historia szkół j. w. (zob. 70).
208. Mańkowski A. ks.: Biblioteka pokapucyńska w Rywaldzie. — *ZTNTor*. 8 (1930—31).
209. Mańkowski A. ks.: Drukarstwo i piśmiennictwo polskie w Kwidzynie. — *ZTNTor*. 5 (1922).
— Mańkowski A. ks.: Dzieje myśli uniw. j. w. (zob. 34).
210. Mańkowski A. ks.: Szkolnictwo powszechne w dekanacie lubawskim u schyłku XVIII w. — *Pomorze* 1922 nr. 10.
211. Mańkowski A. ks.: Szkolnictwo powszechne w Lubawskim u schyłku XVIII wieku. — *ZTNTor*. 7 (1928).
212. Mocarski Z.: Plakat prof. Rutticha z 1714 r. — *ZTNTor*. 6 (1923).
213. Mocarski Z.: Biblioteka Szanieckich w Nawrze [O księgozbiorze Kruszyńskich w XVIII w.]. — *Księga pamiątk. Akadem. Kola Pomorskiego przy Uniw. Pozn.* Poznań 1929.
214. Neubaum L.: Das Theaterwesen in Elbing während des 18. Jahrhunderts. — *MWG*. 12 (1913).
215. Neubaum L.: Der Komponist Jean du Grain in Elbing. — *MWG*. 14 (1915).
216. Ost G.: Aus der Wiegenzeit der periodischen Presse in Westpreussen. — *MWG*. 29 (1930).
217. Pietrykowski T.: Pieśń o tłumencie toruńskim z r. 1724 na Pomorzu. — *ZTNTor*. 7 (1926).
218. Pompecki B.: Ein Thorner Musenalmanach. — *Aus dem Ostlande* 14 (1919).
— Reychman K.: Ex-librisy gdańskie j. w. (zob. 76).
219. Schmidt A.: Volkstümliche Danziger Dichtungen aus der Zeit des Übergangs in den preussischen Staat 1793. — *ZWG* 67 (1927).

220. Schumann E.: Geschichte der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. 1743—1892. — *Schriften d. Naturf. Ges. in Dzg.* N. F. Bd. 8 (1893).
 — Schwarz F.: Die Danziger Stadtbibliothek j. w. (zob. 138).
221. Stadniczeńko I.: Przedstawienie „Króla Lira“ w Toruniu w pierwszej połowie XVIII w. — *Tygodnik Toruński* 1924. nr. 10—14.
222. Tync St.: Echa działalności Stanisława Konarskiego w Toruniu. — *Tygodnik Toruński* 1925 nr. 5—9.
 — Tync St.: Kilka uwag o historjografji szkolnej j. w. (zob. 40).
- ACHENWALL G.
 223. Steffenhagen w.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 1. s. 30, 781.
- ARCHENHOLZ J. W.
 224. v. Meerheimb w.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 1. s. 511—512.
- BOHROWA B. E.
 — Oloff j. w. (zob. 86) s. 31—32.
- BRAUN D.
 225. Leben u. Schriften d. Preuss. Hofrat David Braun. — *Preussische Lieferung* 1 (1755).
 226. Nowakowski E.: — Encyklopedia powszechna. T. 4. Warszawa, Orgelbrand 1860.
- CZARTORYSKI A. K.
 — Korbut j. w. (zob. 15) II. 124—126; IV. 343.
- FAHRENHEIT G. D.
 227. Lommel w.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 6, s. 535.
 228. Momber A.: Daniel Gabriel Fahrenheit. — *Altpreussische Monatsschrift* 24 (1887).
 229. Momber A.: Daniel Gabriel Fahrenheit. Sein Leben und Wirken. — *Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig* N. F. Bd. 7 Heft 3. (1890).
 — Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147) 158—159.
- FORSTER J. J.
 — Goldbeck j. w. (zob. 200) II. 139—140.
 230. Dove A. w.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 7, s. 172—181.
 — Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147) 166—168.
- FORSTER J. R.
 — Goldbeck j. w. (zob. 200) I. 152—155; II. 135—139; 222—223.
 231. Loeschin M.: Johann Reinhold Forster. — *Gedana* 2 (1815).
 231a. *Erinnerungen an ehrenwerthe verstorbene Preussen*. — *Preuss. Prov. Blätter* 1 (1829).

232. Preusz: Bericht über die Einweihung der Gedenktafel für Johann Reinhold Forster in Dirschau am 22. October 1864. — *Altpr. Mon.* 2 (1865).

233. Dove A. w.: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7, s. 166—172.

— Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147) 163—166.

GERET S. L.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) s. I. 37—39; II. 250.

234. Sobieszczański F. M.: Encyklopedyja powszechna. T. 9. Warszawa 1862, s. 807—808.

235. Prowe L.: Mittheilungen des Thorner Residenten am Warschauer Hofe Dr. S. L. Geret 1765—1773. — *N. Pr. Prov. Blätter* III. F. 10—11 (1865—1866). — *Zeitschrift für Preussische Geschichte u. Landeskunde* 5—7 (1868—70).

236. Prowe L.: Polen in den Jahren 1766—1768. Berlin 1870.

237. Liske K.: Relacye Gereta rezydenta toruńskiego na dworze polskim. — *Dziennik Poznański* 1868; *Dziennik Literacki* 1868—1870; *Przewodnik Naukowy i Literacki* I (1874).

238. Semrau A.: Gedenkschrift zur hundertjährigen Feier der Vereinigung Thorns mit dem Königreiche Preussen im Jahre 1793. — *Mitt. d. Copernicus Vereins* 8 (1893).

239. Freytag H.: Aus dem Briefwechsel des Thorner Seniors Chr. A. Geret mit seinem Sohne S. Geret. — *MWG.* 14 (1915).

GOTTSCHED L. A. W.

240. Hagen A.: Über Luise Adelgunde Victoria Gottsched geb. Kulmus. — *N. Pr. Prov. Bl.* 2 (1847).

GRALATH D., ojciec.

Bertling j. w. (zob. 8) 647.

241. Schumann E.: Der Bürgermeister Daniel Gralath, der Stifter der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. — *Schriften d. Naturf. Ges. in Danzig* N. F. Bd. 6. Heft 4. (1887).

— Schumann E.: Geschichte der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig j. w. (zob. 220) 77—78.

GRALATH D., syn.

— Bertling j. w. (zob. 8) 648—649.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) I 43—45.

GRODZKI J. K.

242. Kościński K.: Pamiętniki J. K. Grodzkiego. Przyczynek do historii miasta Chełmna i oświaty. — *ZTN Tor.* 3 (1914).

GUSOVIUS J. G.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) I 45; II. 25—27.

HANOW M. K.

— Bertling j. w. (zob. 8) 649.

— Schumann j. w. (zob. 220) 76—77.

HASELAU J. J.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) 31—32.

HOFFMANN J. D.

243. Sobieszczański F. M.: Encyklopedia powszechna. T. II. Warszawa, Orgelbrand 1862.

HUBE M.

— Korbut j. w. (zob. 15) II 155—156.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) I 58—59.

244. Koniński K.: Szkoła na miarę. Lwów (Biblioteka pedagogiczno-dydaktyczna) Książnica — Atlas 1929.

JAENICHIUS P.

245. Petri Jaenichii Leben und Schriften. — *Das Gelahrte Preussen* I (1722).

KLEIN J. T.

— Bertling j. w. (zob. 8) 655—656.

— Schumann j. w. (zob. 220) 78—79.

KRIES J. A.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) I 68—69; II 60—61.

KULMUS J. A.

246. Hess w.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 17, s. 364.

LEGNICH G.

— Korbut j. w. (zob. 15) II 15.

— Bertling j. w. (zob. 8) 658—664.

LEGNICH K. B.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) I 75—76; II 66—67, 259.

247. Th. St. w: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 18, s. 257.

MASCOW J. J.

248. Eisenhart w: *Allg. Deutsche Biographie*. Bd. 20, s. 554—558.

MNIOCH J. J.

249. Jacoby D. w: *Allgem. Deutsche Biographie*. Bd. 22, s. 36—38.

250. Neufeldt W.: Johann Jakob Mnioc. Ein Beitrag zur ostpreussischen Geistesgeschichte. — *ZWC*. 67 (1927).

OLOFF E.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) II 79—80.

PATER P.

251. Schwarz F.: Paul Pater, der Gründer der ersten technischen Schule in Danzig 1707. — *MWG*. 27 (1928).

PRAETORIUS E.

— Bertling j. w. (zob. 8) 674.

REYGER G.

— Berling j. w. (zob. 8) 6

— Schumann j. w. (zob. 220) 81.

— Dorr.: *Westpreussische Geographen* j. w. (zob. 147) 160.

RINGELTAUBE S. W.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) I 188—189.

252. Mocarski Z.: Psalmi polskie Sylwjusza Wilhelma Ringeltaubego. — *ZTNTor.* 7 (1926).

ROGALIŃSKI J. K.

— Korbut j. w. (zob. 15) II 154.

— Załęski j. w. (zob. 83) III 1147—1150.

RUBINKOWSKI J. K.

— Korbut j. w. (zob. 15) II 14.

RZĄCZYŃSKI G.

— Korbut j. w. (zob. 15) II 6.

253. Maciesza A.: G. Rzączyński S. J., pierwszy fizjograf polski. Sandomierz, Pol. Tow. Krajoznawcze 1921.

SCHLIEFF W.

— Bertling j. w. (zob. 8) 615—617.

254. Leben u. Schriften d. Valentin Schlieff. — *Preussische Lieferung* 1 (1755).

SCHOTT A.

— Bertling j. w. (zob. 8) 685—686.

SCHULTZ J. P.

255. Sobieszczański F. M.: Encyklopedja powszechna. T. 23. Warszawa, Orgelbrand 1866.

256. Georg Petri Schultzen Leben und Schriften. — *Das Gelahrte Preussen* 1 (1722)

257. Leben und Schriften d. Prof. Georg Peter Schultz in Thorn. — *Preussische Lieferung* 1 (1755).

SEYLER J. D.

— Bertling j. w. (zob. 8) 690—691.

258. Leben und Schriften Georg Da. Seylers, Rectors am Elbingisch. Gymnasio. — *Preuss. Sammlung* 2 (1798).

259. Carstenn E.: G. D. Seylers Versuch einer Poetischen Reise-Beschreibung. — *MWG.* 25 (1926).

SOEMMERING S. T.

— Goldbeck j. w. (zob. 200) II 180—183.

260. Jaennicke w: *Allgemeine Deutsche Biographic.* Bd. 34, s. 610.

261. Nekrolog auf Sam. Thom. v. Sömmering, geb. 1755 zu Thorn, † 1830 zu Frankfurt am Main. — *Preuss. Prov. Blätter* 3 (1830).

STEINER CHR. B.

262. Sobieszczański F. M.: Encyklopedja powszechna. T. 24. Warszawa, Orgelbrand 1867.

SZENKNECHT P.

— Oloff E.: j. w. (zob. 86) 164—165.

— Centner M. G.: Geehrte und gelehrte Thorner j. w. (zob. 196) 35.

THORNISCHE WÖCHENTLICHE NACHRICHTEN.

263. Pilat R.: Początek publicystyki literackiej w Polsce. — *Przewodnik literacki i naukowy* 10 (1882) i odb.
264. Korzon T.: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. T. I, wyd. 2. Kraków 1897, s. 2.
265. Pawłowski St.: Przyczynek do historii spostrzeżeń meteorologicznych w Polsce. — *Przegląd Geograficzny* 1 (1918) i nadbitka.
266. Bernacki L.: Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta. Tom I. Lwów, Zakł. nar. im. Ossolińskich 1925, s. 4—18.

UPHAGEN J.

- Goldbeck j. w. (zob. 200) II 100—103.

WERNIGKE CHR

267. Neubaur L.: Jugendgedichte von Chr. Wernigke. — *Altpr. Mon.* 25 (1888).
268. Schmidt E. w: *Allgem. Deutsche Biogr.* Bd. 42 s. 90—92.

WILLAMOVIUS J.

269. Speiser K.: Der Dithereambendichter J. G. Willamow. — *27. Jahresbericht des Gymnasiums in St Paul (Kärnten)*. 1912.
270. Schreck R.: Johann Gottlieb Willamow. 1736—1777. Heidelberg, C. Winter 1913.
271. Sembrzycki J.: Sebastian Friedrich Trescho, Diakon zu Mohrungen in Preussen. — *Oberländische Geschichtsblätter* 7 (1905).

WOIT J.

- Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147) s. 159—160.

WOLF N. M.

- Goldbeck j. w. (zob. 200) II 116—118, 241.
- Schumann j. w. (zob. 220) 29—36.

WOLSKI W.

272. [Utworky drukowane:] Opis całej ceremonii przy ustanowieniu katedry w Pelplinie d. 3. Aug. 1824. — *RTNTor.* 13 (1906). Pamiętnik 1806—1810. — *RTNTor.* 16. (1909).
273. Łaszewski H. ks.: Walenty Wolski z Nicstepowa i jego potomkowie. — *ZTNTor.* I. (1908).
274. Kętrzyński W.: Pan Walenty Wolski. — *ZTNTor.* I. (1908).

WYBICKI J.

- Korbut j. w. (zob. 15) II 141—143, 420; IV 343.
275. Olszewicz W.: Dalsze Wybiciana. — *ZTNTor.* 7 (1928).
276. Skalkowski M. A.: Wybicki a Pomorze. — *Roczniki Korp. Pomerania* 3 (1928).
277. Skalkowski M. A.: Pomniki grobowe J. Wybickiego. — *Tęcza* 1930, nr. 44.

ZABLER J.

278. Jacob. Zableri Leben und Schriften. — *Das Gelahrte Preussen* 1 (1722).
279. Lippisch I. G.: Thorunium Hungarorum litteris deditorum Ienae 1735.
280. Von dem bedrückten und erlöhten Joseph, ein actus dramaticus von Jacob Zabler in Thorn 1923. — *N. Preus. Prov. Blätter* 2 F. 7 (1855).
281. Ficytag H.: Die Bildnisse der Familie Zabler in der Altstädtischen Kirche in Thorn. — *Mitt. Copp. Vereins f. W. u. K.* 23 (1915).

ZERNECKE J. H.

282. Zernecke W. F. H.: Geschichte der Familie Zernecke. Bd. 2. Jacob Heinrich Zernecke, Bürgermeister und Chronist von Thorn (1672—1741). Riesenburg Westpr. 1909.
283. Sochaniewicz K.: Kilka uwag o historyku Torunia Jakóbie Henryku Zernecke (1672—1741). — *Mestwin* 3 (1930).

WIEK XIX I POCZĄTEK XX STULECIA DO WOJNY ŚWIATOWEJ.

284. Baer M.: Das k. Staatsarchiv zu Danzig, seine Begründung, seine Einrichtungen und seine Bestände. — *Mitteilungen der k. Preussischen Archivverwaltung* 21 (Leipzig) 1912.
285. Boethke K.: Geschichte des Copernicus-Vereins für Wissenschaft u. Kunst. Thorn 1904.
286. Damas R.: Der Westpreussische Geschichtsverein in den ersten 25 Jahren seiner Tätigkeit. — *ZWG.* 47 (1904).
287. Dąbrowski St.: Aktorzy polscy w Toruniu w drugiej połowie XIX w. — *Mestwin* 1 (1926).
288. Frydrychowicz R. ks.: Geschichte des Collegium Marianum in Pelplin. Theil I. Dzg. 1911.
289. Frydrychowicz R. ks.: Collegium Marianum w Pelplinie. Część I. (1836—1858). Pelplin 1928.
290. Glemma T. ks.: Historjografja diecezji chełmińskiej aż po rok 1821. — *Nowa Polonia Sacra* 2 (1926) i odb. w 25 egz.
291. Glemma T. ks.: Biblioteka biskupstwa chełmińskiego w Pelplinie. — *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*. Praca zbiorowa pod redakcją Stefana Wierzyńskiego. Poznań 1929.
292. Gołębiewski H. ks.: Wiersze ks. Szymona Kwiatkowskiego, prob. szynwałdzkiego (1818—1843). — *Pielgrzym* 1911, nr. 54.
293. Guenther u. Kleefeld: Die Danziger Stadtbibliothek, ihre Entwicklung und ihr Neubau. Danzig 1905.
294. Karnowski J.: Filomaci pomorscy. Część I. 1840—1901. Toruń, Związek Fil. Pom. s. a.

295. K a r n o w s k i J.: Filomaci chełmińscy w okresie 1880—1901.— *Mestwin* 1 (1925).
296. K a r n o w s k i J.: Język polski w gimnazjum Brodnickiem i tamtejsze Towarzystwo filomatów od roku 1873 do procesu toruńskiego r. 1901. — *ZTNTor.* 6 (1923).
297. K a r n o w s k i J.: Kółko Filomackie w Toruniu 1884—1901.— *Mestwin* 1 (1926).
298. K a r n o w s k i J.: Towarzystwo Naukowe w Toruniu i jego dzieło. — *Mestwin* 1 (1925).
299. K a r n o w s k i J.: Z kancelarji pruskich pedagogów. — *Słowo Pomorskie* 1925, nr. 147 (dodatek nadzw.) i *Mestwin* 1 (1926).
300. K a r n o w s k i J.: Pogląd historyczny na genezę i rozwój kółek filomackich. — *Mestwin* 1 (1926).
301. K a r n o w s k i J.: Ciekawy obrazek o gimnazjum w Chełmnie. — *Mestwin* 1 (1926).
302. K a u f m a n n J.: Die Archive in Pelplin. — *MWG.* 16 (1917).
303. K u h s e F.: Die Geologie in der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. — *Schriften der Naturforsch. Gesellschaft* N. F. 16 Bd. H. 2 (1924).
304. L a k o w i t z K.: Die Feier des 150 jährigen Stiftungsfestes der Naturforschenden Gesell. — *Schriften der Naturf. Gesell. zu Danzig* IV F. 8 (1893) Kaft 3 i odb.
305. L a k o w i t z K.: 50 Jahre Westpreussischer Botanisch-Zoologischer Verein (1878—1898). — 50 *Bericht des Westpr. Botan.-Zoolog. Vereins* (1928).
306. L a k o w i t z K.: Danzigs Anteil an der botanischen Wissenschaft. — 52. *Bericht des Westpr. Botan.-Zoolog. Vereins* (1930).
307. Ł ę g a Wł. ks.: Muzeum i zbiory muzealne Tow. Naukowego w Toruniu. — *Mestwin* 1 (1925).
308. Ł ę g o w s k i J.: Filomaci pomorscy założycielami Kółka towarzyskiego polskiego w Królewcu. — *Mestwin* 1 (1926).
309. Ł ę g o w s k i J.: Collegium Marianum w Pelplinie. (Wspomnienia). — *Mestwin* 2 (1927).
310. Ł ę g o w s k i J.: Najdawniejsze wspomnienia o towarzystwach filomackich w Chełmnie. — *Mestwin* 1 (1926).
311. Ł y d k o L. i S o b o c i ń s k i L.: Z dziejów prasy pomorskiej. Grudziądz, Kulerski 1925.
312. M. B.: Spis b. filomatów i filaretów gimnazjów pomorskich. Zestawiony z okazji zjazdu filomackiego w Chełmnie 12—14 września 1921 r. Drukowano jako manuskrypt. Toruń s. a.
313. M a k o w s k i B. ks.: Znaczenie zrzeszeń filomackich dla Pomorza. — *Mestwin* 1 (1926).

314. Mańkowski A. ks.: „Culmische Dioecesan-Blätter“, projekt czasopisma w r. 1835. — *ZTNTor.* 2 (1913).
315. Mańkowski A. ks.: Ruch wydawniczy polski w Grudziądzu. 1829—1873. — *ZTNTor.* 5 (1922).
316. Mańkowski A. ks.: Drukarstwo i piśmiennictwo polskie w mniejszych miastach i wsiach pomorskich. [Lubawa. — Malborg. — Nowemiasto. — Podgórz — Starogard — Świecie — Sztum — Tarpno — Wejherowo — Złotów] — *ZTNTor.* 6 (1924).
317. Mańkowski A. ks.: Z porozbiorowych dziejów drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Toruniu. — *ZTNTor.* 6 (1924).
- Mańkowski A. ks.: Dzieje myśli uniw. j. w. (zob. 34).
318. Mańkowski A. ks.: Projekt polskiego kolegium szkolnego dla diecezji chełmińskiej. 1816—17. — *ZTNTor.* 7 (1928).
319. Mańkowski A. ks.: Pomorzanie w poznańskim ruchu kulturalnym XIX w. — *Roczniki Korp. „Pomerania“* 3 (1928).
320. Mańkowski A. ks.: Czytelnictwo i bibliotekarstwo polskie na Pomorzu. 1849—1880. — *Mestwin* 3 (1930).
321. Mańkowski A. ks.: Drukarstwo i piśmiennictwo w Pelplinie. Pelplin, nakł. „Pielgrzyma“ 1929.
322. Mocarski Z.: Biblioteka Towarzystwa Naukowego w Toruniu. — *Mestwin* 1 (1925).
323. Mocarski Z.: Najrzadsze wydania „Pana Tadeusza“. — *Tęcza* 1930, nr. 5.
324. Mocarski Z.: W święto pomorskiej pracy oświatowej. — *Mestwin* 3 (1930).
325. Perlbach M.: Die Erschliessung der Geschichtsquellen des preussischen Ordensstaates. — *ZWG.* 47 (1904).
326. Piskorska H.: Z dziejów Archiwum miasta Torunia. — *Mestwin* 3 (1929).
327. Pniewski Wł.: Bibliografia kaszubsko-pomorska w zakresie języka i językoznawstwa. — *Rocznik Gdański* 1 (1927). Uzupełnienie j. w. 2—3 (1928—29).
328. Pniewski Wł.: Przegląd literatury kaszubskiej. — *Rocznik Gdański* 2—3 (1928—29).
329. Raduński E.: Sto lat szkoły pruskiej w byłym dekanacie tczewskim. — *Mestwin* 2 (1927).
330. Roczniki Sejmików gospodarskich w Toruniu od roku 1867 aż do roku 1879. Toruń, Tow. moralnych interesów 1879.
331. Rub O.: Die dramatische Kunst in Danzig von 1615 bis 1893. Dłg, Th. Bertling 1894.
- Schumann: Geschichte der Naturforschenden Gesellschaft j. w. (zob. 220).

332. Schwarz F.: Kunst und Wissenschaft — Westpreussen. — W: *Die deutsche Ostmark*, herausg. v. Deutsch. Ostmarkenverein. Lissa i. P., O. Eulitz 1913.
- Schwarz F.: Die Danziger Stadtbibliothek j. w. (zob. 138).
333. Sumiński L.: Kilka uwag do Jana Karnowskiego broszurki „Filomaci Pomorzcy, część I”. — *Mestwin* 2 (1928).
334. Sumiński L.: Ks. Hunt i jego dzieło. — *Mestwin* 2 [1929].
335. Warschauer A.: Deutsche Kulturarbeit in der Ostmark. Erinnerungen aus vier Jahrzehnten. Berlin, R. Hobbings (1926).
336. Wojtkowski A.: Pomorzanie w Wielkopolsce. — *Roczniki Korp. „Pomerania“* 3. Dodatek (1928).
337. Zegarski T.: Karta z niemieckiej przeszłości teatru. — *Trzechlecie Teatru Narodowego w Toruniu 1920—1923*. Zredagował Władysław Pawłowski. Toruń, Filja Związku Art. Scen Pol. s. a.

ANGER K. T.

- Schumann j. w. (zob. 220) 95—96.
- Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147) 171—172.
338. Brandstätter: Nekrolog Carl Theod. Angers — *N. Preuss. Prov. Blätter* 3 F. I (1858).

BAER M.

339. Kaufmann J.: Max Bär. Sein Wirken in Westpreussen. — *MWG*, 12 (1913).
- Glemma T. ks.: j. w. (zob. 290) 27—28.

BAIL T.

340. Lakowitz K.: Unsere Toten. — 50 *Bericht des Westpr. Botan.-Zoolog. Vereins* (1928).

BRAUSEWETTER A.

- Pompecki j. w. (zob. 7) 200—202.

BRISCHKE K. G. A.

- Lakowitz K.: Unsere Toten. j. w. (zob. 340).

CEYNOWA F.

341. Kościński K.: Idea słowiańska na Kaszubach. Poznań 1908.
342. Poblöcki G. ks.: Doktor Cejnowa. — *Gryf* 1 (1909).
343. Janowicz [Karnowski J.]: Cenowa i wyprawa na Starogard. — *Gryf*, 2 (1910).
344. Janowicz [Karnowski J.]: Refleks Cenowizmu. — *Gryf* 2 (1910).
345. Franczew W.: Fl. Cejnowa i prof. Izmael Srezniewski. — *Gryf* 4 (1912).

346. Franczew W.: K istorji t. n. kaszubskawo wozroźdenija. S. Peterburg 1912.
347. B. W. [Karnowski J.]: Dr. Florjan Ceynowa. — *Gryf* 5—6 (1921—22).
348. Karnowski J.: Stosunki naukowe Ceynowy z Rosjanami. — *Mestwin* 2 (1927).
349. Karnowski J.: Stosunki Ceynowy do Czechów i Łużyczan. — *Mestwin* 2 (1927).
350. Wojciechowski W. ks.: Pierwszeństwo Kaszub. — *Mestwin* 1 (1925).
351. Kowalkowski A. F.: St. Fl. Ceynowa i jego dążenia do separacji Kaszub. — *Mestwin* 2 (1927).
352. Mikulski T.: Ślad panslawizmu Ceynowy w „Gazecie Toruńskiej”. — *Mestwin* 2 (1928).
353. Karnowski J.: Rękopisy Ceynowy. — *Mestwin* 2 (1928).
354. Karnowski J.: Sławizm Ceynowy. — *Mestwin* 3 (1929).

CHMIELECKI K. KS.

355. Łęga Wł. ks.: Ś. p. ks. Kazimierz Chmielecki. — *ZTNTor.* 8 (1929).

CONVENTZ H.

356. Szafer W.: Hugo Conventz. — *Ochrona Przyrody* 4 (1924).
— Lakowitz K.: — Unsere Toten. j. w. (zob. 340).

CURTZE M.

- Boethke j. w. (zob. 285) 167—168.
357. Cantor M.: Maximilian Curtze †. — *Jahresbericht der Deutschen Mathematiker-Vereinigung*, 12 (1903) i odb.

CZAPLA B. KS.

- Glemna j. w. (zob. 290) 61—62.
358. Czaplewski P. ks.: Ś. p. ksiądz Brunon Czapla. — *ZTNTor.* 7 (1927).

CZAPLEWSKI P. KS.

- Glemna j. w. (zob. 290) 62—64.

DAHMS P.

- Lakowitz K. j. w. (zob. 340).

DAMUS R.

359. Günther O.: Rudolf Damus. — *MWG.* 17 (1918).

DANIELEWSKI I.

360. Mańkowski A. ks.: Ignacy Danielewski. Toruń, Dod. do „Gazety Toruńskiej”, 1908. Przedruk: *Tygodnik Toruński* 1924, nr. 20—22.

361. Mikulski T.: Ignacy Danielewski o gen. Dąbrowskim w Bydgoszczy. — *Mestwin* 1 (1926).
362. M[ikulski] T.: Poezje młodzieńcze Ignacego Danielewskiego. — *Mestwin* 2 (1927).
- DAJBROWSKI JAN KANTY.
— Mańkowski: Dzieje drukarstwa j. w. (zob. 4) — *RTN*Tor. 14 (1907).
- DEMBIŃSKI B.
— Korbut j. w. (zob. 15) IV. 239.
- DERDOWSKI H.
— Korbut j. w. (zob. 15) IV. 240.
363. Janowicz [Karnowski J.]: Nieco z korespondencji Hieronima Derdowskiego. — *Gryf* 2 (1910).
364. Mańkowski A. k. s.: Hieronima Derdowskiego wojna z „Kujawiakiem“. — *Gryf* 4 (1912).
365. Karnowski J.: Poeta vagans. — *Słowo Pomorskie*. 1925, nr. 245—246. — *Mestwin* 1 (1925).
366. Karnowski J.: Geneza Pana Czorlińskiego. — *Mestwin* 1 (1926).
367. Łęgowski J.: Wspomnienie o Derdowskim. — *Mestwin* 1 (1926).
368. Karnowski J.: Kilka osobliwości o Derdowskim. — *Mestwin* 1 (1926).
369. Karnowski J.: Wiersze H. Derdowskiego. — *Mestwin* 3 (1930).
370. Pniewski W.: Żywa po Hieronimie Derdowskim pamięć w Wielu. — *Mestwin* 3 (1930).
371. Łęgowski J.: Nieogłoszony wiersz kaszubski Hieronima Derdowskiego z r. 1884. — *Mestwin* 3 (1930). [Artykuł błędny, bez wartości. Omawiana w nim: „Oracjo“ była drukowana i przedtem znana w literaturze przedmiotu].
- DOERING H.
372. Kelchner w. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 5 s. 348.
373. Pompecki B.: Ein Danziger aus dem Goethekreis. — *Danzig. Neuest. Nachrichten* 1914, nr. 108.
- DOMANSKY W.
— Pompecki *Literaturgeschichte der Prov. Westpreussen* j. w. (zob. 7) 202.
- DONIMIRSKI A.
— Korbut j. w. (zob. 15) IV. 58—59.
- DORR R.
374. Erlich B.: Prof. Dr. Robert Dorr †. — *MHG*. 18 (1919).
375. Ziesemer W.: Robert Dorr †. — *Aus dem Ostlande* 14 (1919).
376. Semrau A.: Ein Brief von Klaus Groth an Robert Dorr. — *Mitt. des Copp. Ver. f. W. u. K.* 35 (1927).

DZIAŁOWSKI Z.

377. Zygmunt Działowski. — *RTNTor.* 1 (1878).

378. Chołkowski W. ks.: Mowa żałobna powiedziana na pogrzebie ś. p. Zygmunta Działowskiego, posła na sejm Rzeszy Niemieckiej, dziedzica dóbr Mgowo w kościele parafjalnym w Wielkolące... Poznań 1878.

EICHENDORFF J.

Pompecki B: *Literaturgeschichte der Prov. Westpreussen*, j. w. (zob. 7) 137—143.

379. Schneck R.: Josef von Eichendorff in Danzig 1821 — 1824, 1843—1847. — *Allpr. Monatsschrift* 10 (1873).

FANKIDEJSKI J. KS.

— Glemma j. w. (zob. 290) 53—55.

FIALEK W.

380. Pietrykowski T.: Walenty Fialek, senior bibliofilów pomorskich. Toruń, Tow. Bibliofilów im. Lelewela 1920.

FOERSTEMANN W. A.

— Schumann j. w. (zob. 220) 90—91.

FREYTAG H.

381. Kaufmann J.: Hermann Freytag. — *MWG.* 20 (1921).

382. Heuer R.: Dem Andenken Freytags. — *Mitt. d. Copernicus-Vereins f. W. u. K.* 29 (1921).

FROELICH K.

— Glemma j. w. (zob. 290) 49—50.

FRYDRYCHOWICZ R. KS.

— Glemma j. w. (zob. 290) 60—61.

FUCHS M. G.

— Dorr: *Westpreussische Geographen* j. w. (zob. 147) 168.

GAPIŃSKI M. KS.

— Glemma j. w. (zob. 290) 53.

GAZETA TORUŃSKA.

383. Mańkowski A. ks.: *Gazeta Toruńska*. — *Tygodnik Toruński* 1924, nr. 31—32.

384. Mikulski T.: „*Gazeta Toruńska*“ i Henryk Rzewuski. — *Tygodnik Toruński* 1926, nr. 38—39.

385. Dąbrowski St.: „*Gazeta Toruńska*“ inicjatorką budowy teatru polskiego w Poznaniu. — *Mestwin* 1 (1926).

386. Mikulski T.: „*Wiadomości literackie*“ „*Gazety Toruńskiej*“ w latach 1868—1869. — *Tygodnik Toruński* 1927, nr. 7.

GOLTZ B.

387. Spielberg O.: *Denkrede auf Bogumil Goltz*. Grünberg i Schl., W. Levysohn 1864.

388. Kuenast L.: *Bogumil Goltz*. — *Allpr. Mon.* 7 (1870).

389. Brohm R.: Bogumil Goltz. Gedächtnissrede. — *Grenzboten*, 30 (1871) i odb.
390. Prowe A.: Bogumil Goltz. — *Mitt. d. Copp. V. f. W. u. K.* 3 (1881).
391. Kuttchenkeuler Th.: Bogumil Goltz, Leben und Werke. Dzg. 1913.
— Pompecki B. j. w. (zob. 7) s. 151—156.
392. Uhl W.: Nachlese zu Kuttchenkeulers Goltz. — *Altpr. Monatschrift* 54 (1917). j. w. 151—156.
393. Federan W.: Bogumil Goltz als Grenzdeutscher. — *Ostdeutsche Monatshefte* 5 (1925).
394. Wentscher E.: Eine Thornerin über Bogumil Goltz. — *Mitt. des Copp. Ver. f. W. u. K.* 34 (1926).
395. Semrau A.: Bogumil Goltz und die Frauen. — *Mitt. des Copp. Ver. j. w.*
- GRABOWSKI A.
396. Mańkowski A. ks.: Antoni Grabowski. — *Tygodnik Toruński* 1924, nr. 29.
- GRODDECK G. E.
— Korbut j. w. (zob. 15.) II. 270—271.
- GRONAU J. F.
— Schumann j. w. (zob. 220) 94—95.
- GRUPPE O. F.
397. Trebitsch: O. F. Gruppe, ein vergessener Philosoph. — *Deutscher Bibliophilenkalender*. Wien, H. Feigl 1914.
- HALBE M.
— Pompecki j. w. (zob. 7) 204—207.
- HARDT E.
— Pompecki j. w. (zob. 7) 207—208.
- HIRSCH A.
— Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147) 173.
- HIRSCH T.
398. Winkelmann w: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 13. s. 506—508.
— Glemma j. w. (zob. 290) 46—47.
- JACKOWSKI NOSTITZ H.
— Załęski St. ks. j. w. (zob. 83) T. V₂ s. 805—806; 1160—1161.
- KARWATOWA A.
399. Chmielowski P.: Literatka z Prus Zachodnich. — *Nowa Reforma* 1902, nr. 296. Dodatek literacki.
400. Sikorska Z.: Anna z Bardzkich Karwatowa. — *Mestwin* 3 (1928).
401. Mańkowski A. ks.: Anna z Bardzkich Karwatowa. Zarys życia i prac literackich. Pelplin, Nakł. „Pielgrzym“, 1928.

KLEEFELD J. G.

— Schumann j. w. (zob. 220) 87—88.

KLINGGRAEFF H. E. M.

— Preusz H.: Unsere Toten. — j. w. (zob. 340).

KOCH J. A.

— Schumann j. w. (zob. 220) 36—27 88.

KOŚCIŃSKI K.

402. Mańkowski A. ks.: Ś. p. Konstanty Kościński. — *ZTNTor.* 3 (1915).

— Glemma j. w. (zob. 290) 55.

KUJOT ST. KS.

403. Czaplewski P. ks.: Ś. p. ks. Stanisław Kujot. — *ZTNTor.* 3 (1915).

404. Czaplewski P. ks.: Bibliografja śp. ks. Kujota. — *ZTNTor.* 3 (1914—15).

405. Mańkowski A. ks.: Ś. p. ks. Stanisław Kujot. Szkic życia i prac. Poznań, odb. z „Pracy“, 1915.

406. Warschauer A.: Stanislaus Kujot. — *MWG.* 14 (1925).

407. Kantak K. ks.: Ks. Stanisław Kujot i jego Dzieje Prus Królewskich. — *Grvf* 6 (1922).

— Glemma j. w. (zob. 290) 55—58.

LAKOWITZ K.

408. Schligo A.: Konrad Lakowitz an seinem siebenzigsten Geburtstage. — 51. *Bericht des Westfr. Botan.-Zoolog. Vereins.* (1929).

LENTZ A.

409. Roethe G.: Dr. August Lenz. Nekrolog. — *Der Gesellige* 1868 nr. 29 Beil.; przedruk *Altpr. Mon.* 5 (1868).

410. Friedländer L. W.: *Allgemeine Deutsche Biographie.* Bd. 18 s. 268—269.

LINDE S. B.

— Korbut j. w. (zob. 15) II. 246—249.

411. Lange J.: Z panteonu sławnych Pomorzan. — *Mestwin* 1—2 (1926—27).

412. Makowski B. ks.: Drugie oblicze Lindego. — *Mestwin* 2 (1927).

LOENS H.

413. — *Ostdeutsche Monatshefte.* 6 (1925). Heft 8. Sonderausgabe: H. Löns und der Osten. Unveröffentlichte Beiträge aus dem Nachlass des Dichters. Kritische Würdigung sämtlicher Erscheinungen der Lönsliteratur.

LOESCHIN M. G.

— Bertling j. w. (zob. 8) 613—614.

414. Gotthilf Löschin's Jubiläum. — *Altpr. Mon.* 3 (1866).

ŁĘGOWSKI (NADMORSKI) J.

415. Mańkowski A. ks.: Ś. p. prof. dr. Józef Łęgowski. — *ZTNTor.* 8 (1930).

ŁYSKOWSKI I.

— Mańkowski A. ks.: Dzieje drukarstwa j. w. (zob. 4) — *RTNTor.* 13 (1906).

416. Mańkowski A. ks.: Ignacy Łyskowski, pierwszy prezes Towarzystwa Naukowego w Toruniu. — *Mestwin* 1 (1925).

417. Mańkowski A. ks.: Wincenty Pol a Pomorze. — *Mestwin* 1 (1926).

MALESZEWSKI P. P.

418. Krzeczkowski K.: Zapomniany nauczyciel F. Skarbka. — *Ekonomista* 1928 i odb.

MALINOWSKI F. K.

— Korbut j. w. (zob. 15) III 284—285.

419. Mikulski T.: Dookoła metryki ks. Malinowskiego. — *Mestwin* 2 (1927).

MAŃKOWSKI A. KS.

— Glemma j. w. (zob. 290) 64—66.

MENGE F. A.

— Schumann j. w. (zob. 220) 97—98.

MRONGOVIUS K. C.

— Korbut j. w. (zob. 15) II 280—281.

420. Legowski-Nadmorski J.: List Mrongoviusa. — *ZTNTor.* 5 (1921).

421. Recke W.: War C. C. Mrongovius ein Kaschube? — *MWG.* 21 (1922).

NEUBAUR L.

422. Lockemann T.: Leonhard Neubaur. — *MWG.* 18 (1919).

NEY K.

423. Mańkowski A. ks.: Karol Ferdynand Ney (1809—1850). — *ZTNTor.* 6 (1925).

NITSCHMANN H.

424. Malukiewicz W.: Heinrich Nitschmann als Interpret Mickiewiczzer Werke. Elbing 1888.

425. Henryk Nitschmann. (Odbitka z „Gazety Gdańskiej“). Gdańsk, B. Miński 1896.

— Pompecki j. w. (zob. 7) 195—197.

OSMAŃSKI M. KS.

— Mańkowski A. ks.: Dzieje drukarstwa j. w. (zob. 4). — *RTNTor.* 13 (1906).

PANSKE P. KS.

— Glemma (zob. 290) 51—52.

PAWLICKI ST.

— Korbut j. w. (zob. 15) IV 185—186.

426. Wasylewski St.: Ks. Stefan Pawlicki w Poznaniu i Rogalinie. — *Kurjer Poznański* 1929 nr. 139.

PIETSCH L.

- Pompecki B.: Literaturgeschichte der Prov. Westpreussen j. w. (zob. 7) 195—197.

POKOJSKI A. KS.

- Mańkowski A. ks.: Dzieje drukarstwa j. w. (zob. 4) — *RTNTor.* 14 (1907).

PROWE L. F.

427. Curtze M.: Leopold Prowe. Eine Gedächtnissrede... Thorn (1888).
— Boethke j. w. (zob. 285) 113—114.

RATHKE M. H.

- Schumann j. w. (zob. 220) 91.
428. Zaddach G.: Heinrich Rathke. Eine Gedächtnissrede und Verzeichniss seiner Schriften. — *N. Preuss. Prov. Blätter* 3 F. 6 (1860) i *Schriften d. phys. Gesellschaft.* Berl. 1 (1860).

REINICK R.

- Pompecki j. w. (zob. 7) 143—146.
429. Schempp M.: Robert Reinick. Der Lieder und Märchendichter. — *Ostdeutsche Monatshefte* 4 (1923).

SCHOPENHAUER J.

- Goedeke j. w. (zob. 14) X 20—28.
430. Cosack: Jugendleben und Wanderbilder von Johanna Schopenhauer. — *Gedanensia* 3 (1884).
431. Haszbergen H.: Johanna Schopenhauers Briefe an C. W. Labes in Danzig. — *MWG.* 27 (1928).
432. Haszbergen H.: Johanna Schopenhauers Kriegserlebnisse in Weimar. Ein unveröffentlicher Brief im Danziger Staatsarchiv. — *ZWG.* 67 (1927).

SIMSON P.

433. Perlbach M.: Paul Simson †. — *Altpr. Monatsschrift* 53 (1917).
434. Kaufmann J.: Paul Simson. — *MWG.* 16 (1917).
435. Czaplewski P.: Profesor dr. Paweł Simson. — *ZTNTor.* 4 (1917).
436. Mańkowski A. ks.: Prof. dr. Paweł Simson. Wspomnienie pośmiertne. — *Dziennik Poznański* 1917 nr. 12 dodatek.
— Glemma j. w. (zob. 290) 50—51.

SJERP-POLACZEK (PREJS) J.

- Mańkowski A. ks.: Dzieje drukarstwa j. w. (zob. 4) — *RTNTor.* 14 (1907); 16 (1909).
437. Mańkowski A. ks.: „Wszechbrat Bracki“, — *Tygodnik Toruński* 1924 nr. 15.

438. Nowakowski St.: O biedaczku Sierp-Polaczku i jego przyjaciółach. — *Illustr. Kalendarz „Nowego Kurjera“ na rok 1928*. Bydgoszcz, Drukarnia Bydgoska [1927].

SKARBEEK F.

— Korbut j. w. (zob. 15) II 376—379.

439. Nowe wyd.: „Elementarne zasady gospodarstwa narodowego“ I—2. Warszawa, Nakł. Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie 1931 (w serji: *Biblioteka Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie*).

SONNTAG P.

— Lakowitz K.: Unsere Toten. — j. w. (zob. 340).

STRELCKE F.

— Schumann j. w. (zob. 220) 92—93.

— Dorr: Westpreussische Geographen j. w. (zob. 147) 169—171.

440. Neumann Dr.: Ein Lebensbild Friedrich Strehlke's. Gedächtniss-Rede. — *Schriften der Naturforschenden Gesellschaft N. F.* 6 (1887) Heft 4.

SULERZYSKI N.

441. Sulerzyski N.: Pamiętniki. I—II. Kraków 1871 (przedruk ustępu o pobycie w gimnazjum toruńskim 1809—19; — *Tygodnik Toruński* 1925 nr. 14—17).

442. Chotkowski W. ks.: Mowa żałobna powiedziana na grorzebie śp. Natalisa Junoszy Sulerzyskiego, w kościele parafialnym w Pluskowcach na ziemi Michałowskiej. Poznań 1878.

TOEPPEN M.

443. Lohmeyer K. [i Reinke R.]: Max Töppen. — *Altpr. Monatschrift* 31 (1804) i odb.

444. Carstenn E.: Das Lebenswerk Max Toeppens und die Gegenwart. — *Elbinger Jahrbuch* 2 (1921—1922).

— Glemma j. w. (zob. 290) 44—45.

TREICHEL A.

— Lakowitz K.: Unsere Toten j. w. (zob. 340).

TROJAN J.

— Pompecki j. w. (zob. 7) 211—213.

WĘCLEWSKI STANISŁAW.

— Korbut j. w. (zob. 15) III 286.

- Mańkowski A. ks.: Dzieje drukarstwa j. w. (zob. 4) — *RTNTor.* 14 (1907).

SKOROWIDZ NAZWISK.

(Cztery kursywą oznaczają pozycje bibliograficzne, inne — strony)

- A** *Adams* J. G. — 33 64
Adams M. — 114
Adlung J. Chr. 37
Albinus M. — 22, 57
Allrath L. ks. pruski — 117
Aldus Manucius — 9
Allewyn R. — 179
Anzer K. I. — 38, 72
Anna Wazowna 20
Archenholz J. W. — 31, 64
Arnold R. F. — 195
Artomus P. — 17, 10, 33
Arystoteles — 9
August II, król — 33
August III, król — 294
Auscher A. — 18, 53

B *Baer* M. — 9, 31, 224
Bail J. — 19, 74
Bajerski A. — 26
Balzer O. — 46
Barwński L. — 26
Bauch G. — 97
Baura T. — 12
Bauer H. — 27, 56
Bayer G. S. — 158
Beurath K. — 57
Bergau R. — 163
Bernacki L. — 266
Bertling A. — 8
Bertling Th. — 334
Beziat L. C. — 165
Bickerich W. — 175
Bielawski T. — 17, 53
Birkenmajer L. A. — 120
Biskupiec J. — 46
Blech A. — 39
Blech E. — 149, 184
Blumentz A. — 26, 57
Bocconio G. — 17, 96
Boczyłowic J. — 27, 57
Boothke K. — 285
Bobrowa E. — 35, 64
Bolte J. — 58
Borek M. — 21
Boudin St. — 25, 53

Borowski E. — 36
Botsack J. — 22, 53
Brachvogel — 108
Brandstäedter — 338
Braun D. — 30, 64
Brausewetter A. — 10, 72
Breitkopf G. — 14
Breyh J. — 24, 57
Brischke K. G. A. — 39, 77
Brohm R. — 189
Bruchnalski W. — 106
Brueckner A. — 27, 60, 59
Bruus — 164
Brzechwa S. — 26, 57
Buchholz F. — 104—105
Buesching A. F. — 31
Buetner F. — 21, 57
Bursian — 146
Buszczyński J. — 43
Byron J. G. — 10

C *Cantor* M. — 157
Carsten F. — 60, 250, 444
Cato, Pseudo — 155
Celichowski Z. — 43
Centner M. G. — 33, 196
Cervus Tucholezyk J. — 15, 55
Ceynowa F. — 44, 72—73
Celichowski H. — 27, 57
Chmaj L. — 186
Chmielecki K. — 44, 73
Chmielewski P. — 399
Chopin F. — 12
Chotkowski W., ks. — 378, 147
Chudziński A. — 44
Cicero M. T. — 14, 17
Cluever F. — 24, 57
Collijn I. — 67
Conring H. — 25
Conventz H. — 39, 73
Corvinus (Rabe) L. — 14, 53
Cosak — 130
Cotenius A. — 16
Cuoo J. G. — 39
Cureus A. — 14
Curricie R. — 23, 57—58

- Curtze M. — 38, 73, 427
 Czajla B. — 44, 73
 Czajlewski P. — 14, 73, 35^N, 403-404, 135
 Czapski F. St. K. — 38
 Czarliński B. — 26
 Czartoryski A. K. — 36, 64
 Czechowicz J. — 36

Dachnowski J. K. — 27, 58
 Dahms P. — 39, 73
 Danroth K. — 44
 Damus R. — 38, 73, 286
 Danielewski I. — 17, 43, 44, 75-74
 Dantyszek J. — 14, 53
 Dąbrowski H. — 361
 Dąbrowski J. K. — 40, 74
 Dąbrowski St. — 122, 197, 207, 285
 Dembiński B. — 44, 74
 Demostenes — 15
 Derdowski H. — 43, 44, 74
 Dębolecki A. — 27, 58
 Dębolecki W. — 27, 58
 Dittmann J. G. — 51, 198
 Długosz J. — 11, 50
 Dobeneck v. H. — 91
 Doering G. — 62
 Doering H. — 10, 74
 Domansky W. — 40, 74
 Domniński A. — 41, 74
 Dorota bl. — 9, 13, 26, 47-49
 Dorr R. — 39, 74
 Dorr W. — 147
 Dove A. — 230
 Duncker — 18
 Dusburg P. — 9, 23, 36
 Działowski Z. — 44, 75
 Działyński S. — 35
 Dziatko K. — 77
 Dzwonkowski J. J. — 35

Ehlermann L. — 14
 Eichendorff J. — 40, 75
 Eichstadius W. — 23
 Eisenhart — 248
 Ellinger G. — 63
 Engler — 144
 Eobanus Hessus — 14, 53
 Erlich B. — 374
 Erzepki B. — 57-58
 Estreicher K. — 47, 60, 113
 Eulitz O. — 332

Faber W. — 60, 28, 42, 64, 123-124
 Fahrenheit G. D. — 33, 64
 Faleński (Felicjan) I. — 150
 Falkenberg J. — 10, 42, 50
 Fankidejski J. — 44, 75, 125
 Federau W. — 393
 Feicht H. — 152
 Feigl H. — 397
 Fialek W. — 42, 75
 Fijałek J. — 46
 Finkiel L. — 14

 Fischer L. H. — 191
 Fiszer — 82
 Foerstemann W. A. — 38, 75
 Follant M. — 36
 Forster J. J. — 33, 64
 Forster J. R. — 33, 61, 65
 Francew W. — 145-146
 Frankenberger A. — 15
 Fredro A. M. — 12
 Freitag A. — 74
 Freytag H. — 38, 75, 65, 109, 219, 220
 Friedlander L. — 110
 Frisich J. — 24
 Froelich K. — 38, 75
 Frydrychowicz R. — 44, 75, 283-284
 Fuhs M. G. — 38, 75
 Fuhrmann M. — 14

Galle R. — 50
 Gapiński M. — 44, 75
 Gebethner — 156
 Geret Chr. A. — 238
 Geret S. L. — 32, 65
 Geisigk H. — 66
 Gesner K. — 17, 53
 Gیزیcki J. — 27, 58
 Gemma I. — 126, 299-291
 Gliczner E. — 13, 16, 53
 Glinkiewicz J. — 43
 Głutowa B. — 176
 Gnaphaeus W. — 14, 18, 31
 Goedeke K. — 14
 Goldbeck I. F. — 290
 Goltz B. — 10, 21-70
 Golebiewski H. — 292
 Gottsched L. A. W. — 32, 64
 Gottsched J. K. — 33
 Golkowski J. — 11
 Grabieki P. — 26
 Grabowski A. — 14, 76
 Grabowski T. — 1, 2, 57, 92
 Graefe — 21
 Grain du J. — 215
 Gralath D., ojciec — 33, 65
 Gralath D., syn — 33, 65
 Grachowski S. — 27, 58
 Groddeck G. I. — 36, 76
 Grodzki J. K. — 35-36, 65
 Groeben O. — 22, 58
 Groell M. — 32
 Gronau J. F. — 38, 76
 Groth K. — 376
 Grottau S. — 23
 Gruppe O. F. — 40, 76
 Gruyter de W. — 63
 Grymosz M. B. — 26, 58
 Grzegorzczak P. — 17
 Gspann H. K. — 127
 Guenther O. — 39, 29, 98, 128-130, 172, 173, 203, 359
 Guertler-Wildenberg H. — 18, 34
 Gulgowski I. — 44
 Gulhoff Fr. — 30

- Guliński-Swiatowski J. — 27, 58
 Gumowski M. — 90
 Gusovius J. G. — 35, 65
 Gustaw Adolf II, król — 128
 Gutenberg J. — 9

H
 Haberling W. — 118
 Hacki M. A. — 27, 58
 Hagen A. — 201, 240
 Halbe M. — 40, 76
 Haltenhof W. — 14
 Hanow M. K. — 33, 65
 Hardt E. — 40, 76
 Hartknoch K. — 23, 58, 134
 Harthb S. — 24
 Haselau J. J. — 33, 66
 Hasentoedter J. — 23, 54
 Hasiusz J. — 21, 58
 Haszbargen H. — 431-432
 Heidenstein R. — 15, 54
 Heine W. — 202
 Heintz F. — 20, 59
 Hese J. — 39
 Helwing J. A. — 33
 Henryk Bąk z Góry — 12, 50
 Herbinus J. — 26, 59
 Herder — 103
 Hermann D. — 14
 Hess — 240
 Heuer R. — 244
 Hevelius J. — 21, 28, 59
 Hincza M. — 21, 59
 Hippler F. — 1, 47-48
 Hirsch A. — 39, 76
 Hirsch F. — 38, 76, 131, 202
 Hirt F. — 42-43
 Hobbings R. — 335
 Hoffmann J. D. — 30, 31, 66
 Holtzmann — 170
 Hoppe I. — 23, 59
 Hoppe J. — 18, 54
 Hozjusz St. — 20, 21, 54
 Hube M. — 31, 66
 Humblot — 18
 Hunt A., ks. — 334

J
 Jablonowski J. A. — 31
 Jablonski D. E. — 33
 Jackowski Nostitz H. — 44, 76
 Jacoby D. — 249
 Jaenichius P. — 31, 66
 Jacenicki 260
 Jalkowski 42
 Jakobs E. — 193
 Jan Kazimierz, król — 176
 Jan III, król — 23, 33, 114, 124, 156
 Jan z Kwidzyna — 9, 13, 50
 Jan z Pozolji — 10
 Janowiec zob. Karnowski J.
 Jeroschin Mikołaj — 10, 51
 Joachim E. — 31
 Jugowski J. — 35
 Juta bl. — 26

K
 Kaczorowski T. — 44
 Kaemmel H. — 99
 Kafemann A. W. — 7
 Kalkstein J. — 17
 Kalkstein T. — 44
 Kamieński L. — 190
 Kant L. — 37
 Kantak K. — 66, 407
 Karbowiak A. — 32-33
 Karnowski J. — 44, 145, 294-301, 333, 343-344, 347-349, 353-354, 363, 365-366, 368-369
 Karwatowa A. — 44, 76
 Karweyse J. — 13
 Kaufmann J. — 302, 339, 381, 434
 Keckermann B. — 22, 59
 Kelchner — 372
 Keller S. — 43
 Ketrzyński W. — 43, 274
 Kierski F. — 171
 Kleefeld J. G. — 38, 77
 Kleefeld — 293
 Klein J. F. — 33, 66
 Klinggraeff H. v. — 39, 77
 Klonowicz S. — 42
 Knast A. — 10
 Knobelsdorff E. — 14, 54
 Knoch G. M. — 32
 Kobierzewski S. — 26
 Koch J. A. — 38, 77
 Kochanowski J. — 27
 Koehler K. A. — 42
 Koenig E. — 24
 Koetz G. — 148
 Kojalowicz W. — 25
 Kollatj H. — 31, 204
 Komenský J. A. — 20, 59, 123
 Konarski St. — 222
 Koniński K. — 244
 Konopczyński W. — 151
 Konrad z Byczyny — 10, 50-51
 Kopernik M. — 14, 15, 38, 51
 Koranyi K. — 119
 Korbut G. — 47, 15
 Korpalewski W. — 26
 Korzon T. — 264
 Kościński K. — 44, 77, 242, 341
 Kościuszko T. — 156
 Kotula R. — 84
 Kowalkowski A. E. — 151
 Kozmian A. E. — 177
 Kraszewski J. I. — 42
 Krause — 183
 Krause C. — 91
 Kries J. A. — 32, 33, 66
 Krofey S. — 29
 Krowicki M. — 17, 55
 Krueger P. — 22
 Kruszyński K. — 36, 213
 Krzyżanowski J. — 96
 Krzeczowski K. — 418
 Kuehn H. — 33
 Kuenast L. — 388
 Kubse F. — 303
 Kujot St. — 45, 77

- Kulerski W. — 44, 311
 Kuhnus J. A. — 33, 66
 Kuppener K. — 14
 Kuszewicz P. — 29
 Kuszewicz S. — 29, 60
 Kutrzeba St. — 2, 55
 Kuttentkeuler Th. — 391—392
 Kwaśala J. — 172
 Kwiatkiewicz J. — 22
 Kwiatkowski S. — 201

L
 Labes C. W. — 431
 Lakowitz K. — 39, 77, 304—306, 340
 Lambeck L. — 41, 42
 Lange J. — 411
 LataŃscy — 15
 Lelwel J. — 44
 Lenartowicz T. — 43
 Lengnich G. — 30, 66
 Lengnich K. B. — 33, 66
 Lentz A. — 39, 77
 Lentz — 50
 Levysolu W. — 387
 Lihenthal M. — 12, 94, 160
 Linde S. B. — 38, 37, 77
 Linn K. — 33
 Lippisch I. G. — 279
 Liske K. — 227
 Lissauer A. — 30
 Lockemann T. — 60, 422
 Loebner — 205
 Louis H. — 40, 77
 Loeschin M. G. — 38, 77, 161—162, 248
 Lohde J. J. W. T. — 42
 Lohmeyer K. — 116, 443
 Lommel — 227
 Lorentz F. — 14, 167—168, 206
 Lortz J. — 103
 Leth E. — 132—133
 Luehr G. — 69
 Luter M. — 17, 29

Ł
 Łaszc M. — 21, 60
 Łaszcwski H. — 273
 Łebński W. — 42, 44
 Łęga W. — 307, 355
 Łęgowski J. — 44, 77, 169, 207, 318—319, 367, 371, 420
 Łosiowie M. — 35
 Łukaszewicz J. — 31, 70
 Łydke L. — 311
 Łyskowski I. — 37, 41, 44, 78
 Łyskowski M. — 44

M
 M. B. — 312
 Mierker H. — 39
 Maciejowski W. A. — 144
 Macresza A. — 253
 Majewski — 82
 Majkowski A. — 44
 Makowski B. — 313, 412

M
 Maleszewski P. P. — 37, 78
 Malinowski F. K. — 44, 78
 Malukiewicz W. — 424
 Manheimer B. — 180
 Mańkowski A. — 44, 78, 4, 34, 134, 209—211, 314—321, 360, 364, 383, 396, 401—402, 403, 415—417, 423, 436—437
 Marcin, kanonik wileński — 13
 Marciusz-Czystochlebki S. — 15, 55
 Marouski St. — 44
 Mascow J. J. — 33, 60
 Mathesius J. — 23
 Mauckh J. — 22, 60
 Mazur, Ewangelik student — 121
 Mazyński T. — 194
 Mcerheimb v. — 224
 Menge F. A. — 38, 78
 Methner A. — 54
 Miaskowski K. — 71, 92
 Michael P. — 27
 Michal Korybut, krol — 27
 Mickiewicz A. — 41, 42, 323, 424
 Mijakowski H. — 26
 Mikulski T. — 352, 361—362, 384, 386, 419
 Mijski B. — 425
 Miłoch J. J. — 33, 60
 Mocarzi Z. — 26, 72—74, 76, 135—136, 141, 212—213, 252, 148—154
 Mochinger J. — 22, 60
 Molitor C. — 117
 Moller H. — 14
 Momber A. — 228—229
 Moneta Chr. — 137
 Moneta J., ojciec — 27, 60
 Moneta J., syn — 35
 Morteska M. — 21, 29, 143, 145
 Mrongovius K. C. — 37, 78
 Mueller-Blattau J. M. — 75
 Murinius-Murzyński M. — 17, 58

N
 Nadler J. — 3
 Nering M. — 16, 71, 82
 Nernst W. — 20
 Neubaur L. — 38, 78, 140, 211—215, 267
 Neufeldt W. — 250
 Neumann — 440
 Neunachbar A. — 27, 60
 Ney K. F. — 44, 78
 Niebylski N. — 27
 Niemojewski S. — 27, 60
 Nipkow P. — 39
 Nitschmann H. — 40, 78
 Niwicki Ś. — 26
 Nixdorf J. — 25
 Nobel — 39
 Nowakowski I. — 226
 Nowakowski St. — 438
 Nowodworski B. — 29, 60

O
 Obertyński Z. — 85
 Odhafius M. — 24
 Olhafius J. — 23

- Oloft E. — 17, 30, 56, 86
 Olszewicz W. — 275
 Opitz M. — 22, 60
 Orgelbrand S. — 10, 243
 Osmański M. — 40, 78
 Ossoliński J. — 24
 Ost G. — 216
 Ovidius N. P. — 23
 Owsiencki P. — 36

P. M. — 27, 60
 Panske P. — 38, 78
 Pasek J. Chr. — 27
 Pastorius v. Hirtenberg J. — 23, 24, 25, 60
 Pater P. — 33, 66
 Pawlicki St. — 44, 78
 Pawłowski St. — 265
 Pawłowski W. — 337
 Perlbach M. — 23, 35, 325, 433
 Petrarca F. — 17
 Pierrel Vve. — 112
 Pietrykowski T. — 217, 380
 Pietsch L. — 40, 79
 Pilat R. — 36, 263
 Pisanski G. Chr. — 6
 Piskorska H. — 326
 Plavius J. — 22, 60
 Plehn H. — 39
 Pniowski W. — 327—328, 370
 Poblocki G. — 44, 137, 143, 342
 Poblocki W. — 44
 Pokojski A. — 40, 79
 Pokorski I. — 26
 Pol W. — 417
 Polentius M. — 60
 Pompecki B. — 7, 218, 373
 Pontanus (Mostnik) M. — 20, 168
 Polgeskowicz W. — 20, 60
 Praetorius E. — 30, 66, 11
 Praetorius K. G. — 38
 Praetorius M. — 23, 61
 Prčhac J. P. — 35
 Prejs (Sjerp-Polaczek) J. — 41, 79—80
 Preusz — 232
 Preusz H. — 77
 Prowe A. — 390
 Prowe L. — 38, 79, 235—236
 Pruszc J. — 29, 61
 Przybyszewski St. — 40, 44

Quadrantinus F. — 21, 55

Rabe W., zob. Corvinus L.
 Radde G. — 39
 Raduński E. — 329
 Rakowicz F. T. — 43
 Ranisch B. — 23, 61
 Rathke M. H. — 38, 79
 Ratzel — 154
 Raue J. — 123
 Rautenberg O. — 18
 Recke W. — 421
 Reinick R. — 10, 70

 Reinke R. — 443
 Rettelius M. — 14
 Reutsch A. — 95, 100, 173
 Reychman K. — 76
 Reyger G. — 33, 66
 Richter M. — 25, 61
 Rjedel I. — 158
 Righini G. — 111
 Ringeltaube S. W. — 30, 67
 Roepell R. — 38
 Roesner J. G. — 27
 Roethe G. — 39, 409
 Rogala Z. — 153
 Rogaliński J. — 21, 67
 Ruar M. — 26, 61
 Rub O. — 331
 Rubinkowski J. K. — 35, 67
 Ruehle S. — 49
 Ruttich M. B. — 212
 Rybiński J. — 17, 55
 Rydułski J. K. — 36
 Rydygier L. — 44
 Rynduch Z. — 155
 Rywocki J. — 21, 61
 Rzączyński G. — 21, 67
 Rzewuski H. — 384

Sacks J. — 25, 61
 Sahme — 159
 Salomon J. J. — 33
 Sauerland H. v. — 45
 Scheerbart P. — 40
 Schelwig S. — 22, 61
 Schempp M. — 429
 Schliel W. — 31, 67
 Schlueter A. — 184
 Schmund B. — 39
 Schmidt A. — 219
 Schmidt E. — 268
 Schnaase E. — 89, 9
 Schober H. — 14, 55
 Schopenhauer A. — 40
 Schopenhauer J. — 40, 79
 Schott A. — 33, 67
 Schreck R. — 270
 Schreckius W. — 14, 55
 Schueck R. — 379
 Schuetz K. — 23, 55, 38
 Schultz F. — 52
 Schultz J. P. — 31, 32, 67
 Schumann E. — 220, 241
 Schwarz F. — 138, 166, 251, 332
 Schwenke P. — 77
 Segerus J. — 23
 Seklucjan J. — 15
 Seligo A. — 408
 Sembrzycki J. — 271
 Semrau Artur — 38, 238, 376, 395
 Semrau August — 40
 Seyler J. D. — 33, 67
 Shakespeare W. — 221
 Siemieński J. — 185
 Sikorska Z. — 400

- Simpson P. — 38, 79, 7, 113
 Sierp-Polaczek, zob. Prejs J.
 Skalkowski M. A. — 276—277
 Skarbek F. — 36, 37, 80
 Skarga P. — 24
 Sobieszcański F. M. — 234, 243, 255, 267
 Sobociński L. — 311
 Sochaniewicz K. — 283
 Soemmering S. T. — 33, 67
 Sonntag P. — 39, 80
 Speiser K. — 269
 Speratus P. — 15
 Spielberg O. — 387
 Srezniewski I. — 345
 St. Gh. — 247
 Stadniczeńko I. — 221
 Stanisław, opat oliwski — 10
 Stanisław August, król — 30, 35, 264, 266
 Stanisław Leszczyński, król — 12, 39
 Stefan Batory, król — 15
 Steffenhagen E. — 51, 222
 Steiner Chr. B. — 13, 87
 Stenz F. — 107
 Stobus J. — 24, 64
 Strausky P. — 88
 Strauch P. — 37
 Streleke F. — 38, 80
 Stroband H. — 16, 18, 55
 Sturm J. — 18
 Suchten A. — 11, 55
 Sulczyński N. — 45, 80
 Sumiński L. — 333, 134
 Szafer W. — 336
 Szaniawcy — 213
 Szembek F. — 26, 61
 Szenknecht P. — 35, 67
 Szulc K. — 44
 Szymonowicz S. — 27, 41, 96

 Thiencmann — 50
 Itzius J. P. — 22, 61
 Tobolski A. — 15
 Toppen M. — 38, 80, 38—39, 51, 76, 109
 Tolckemitt M. — 13
 Trebnitz S. — 26
 Trautmann R. — 167
 Trebitsch — 197
 Treichel A. — 39, 80
 Trembecki J. T. — 27, 62
 Trescho S. F. — 271
 Trewen-Schroeder F. K. — 22, 61
 Trojan J. — 49, 80
 Turnowski J. — 26, 82
 Tytkowski W. — 27
 Twlo z Chelma — 0
 Twlo St. — 47, 10, 79—81, 187, 222

 Uffenbach Z. — 31
 Uhl W. — 192
 Umirski J. — 102
 Unzer — 21
 Uphagen J. — 33, 68
 Urban VI. papież — 9

 Vanière J. — 35
 Vasmer M. — 167
 Voigt B. — 23, 62
 Volckmark M. — 10
 Vossius A. — 39

 Waldau H. — 130
 Walenty z Nowego — 14
 Walewski, kawaler — 35
 Wanda, legend. — 14
 Warschauer A. — 335, 406
 Waschjński E. — 41—42
 Wasylewski St. — 426
 Wedel D. L. — 30
 Weinreich H. — 15
 Wentscher F. — 391
 Werda J. — 29, 62
 Wernke E. — 20—21
 Wernicke Chr. — 32, 68
 Wernicke J. F. — 38
 Węclewski S. — 11, 80
 Wielewiecki J. — 21, 62
 Wierczwinski (Vrtel) S. — 16, 291
 Wilczyńska C. — 178
 Wilder H. — 76
 Wilkonska P. — 13
 Willamovius J. G. — 33, 68
 Winkelmann — 198
 Władysławski G. — 21
 Włodkowiec P. — 12, 31
 Wodka (Abstemius) M. — 11, 55
 Voit J. — 30, 65
 Wojciech św. — 10
 Wojciech z Nowogomiasta — 15, 55
 Wojciechowska M. — 82, 151
 Wojciechowski W. — 350
 Wojtkowski A. — 336
 Wolf N. M. — 33, 68
 Wolff — 156
 Wolski W. — 30, 68
 Wotschke F. — 192
 Wujek J. — 31
 Wybiecki J. — 36, 68
 Wysocki A. — 35

 Zabler J. — 33, 60
 Zaddach G. — 428
 Załęski S. — 83
 Załuski J. A. — 31
 Zamehl F. — 23, 62
 Zamehl G. — 23, 62
 Zamoyski J. — 15
 Zawadzki K. — 27, 67
 Zegarski T. — 337
 Zernecke J. H. — 33, 69
 Zernecke W. F. H. — 282
 Ziesmer W. — 43, 375
 Zoellner K., w. mistrz — 9
 Zorn P. — 33
 Zygmunt III, król — 29

 Żalińska H. — 17

